

מ"יבנה" לירושלים

From "Yavne" to Jerusalem

ילדי העיר העתיקה כותבים הביתה מרודגס, 1941/2
צילום | יהושע מרקוביץ | באדיבות משפחת מרקוביץ

Old City children write home from Rodges, 1941/2

Photographer | Yehoshua Markowitz | Courtesy of the Markowitz family

קרן הכט
Hecht Trust

תנועת הקיבוץ הדתי

משרד התרבות
והספורט

עיריית ירושלים
ארכיון העיר

עיריית ירושלים
אגף תרבות

הקרן לירושלים
THE JERUSALEM FOUNDATION
مؤسسة صهيوني القدس

מוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש יצחק קפלן
The Isaac Kaplan Old Yishuv Court Museum

אוצרת | אורה פיקל-צברי

מנהל | אלמוג שרב

מוזיאון חצר היישוב הישן ע"ש יצחק קפלן

חברי העמותה | יו"ר עו"ד חגי סיטון, דניאל מימראן, ד"ר רבקה גונן, אביבה שר, עו"ד משה בן ארי, דניס אלון, עו"ד גבריאל ג'יניאו, עו"ד גדעון ברמץ, יוסי קדמן, פרופ' יעקב מימראן, שמואל אבן אור, עו"ד זוהר ג'יניאו, אילן הדר

ועדה מדעית | דר' רבקה גונן, פרופ' מרגלית שילה, פרופ' עליזה ג'יניאו-מיוחס, דר' רוני ויינשטין

הקטלוג הופק באדיבות הקיבוץ הדתי והקרן לירושלים

עיצוב גרפי | ערן צירמן

צילום | רן ארדה

תרגום | בת-שבע פומרנץ

יעוץ מדעי | ד"ר אבי ששון

תודה מיוחדת לד"ר חיים גרוסמן על תרומתו לתערוכה תודה למשאילים לתערוכה | ארכיון עיריית ירושלים, ארכיון לתולדות פתח תקוה ע"ש עווד ירקוני, ד"ר חיים גרוסמן, תמי טליסמן, אריה רייכמן, חגי מרום, גדי כפיר, יהודה עצבה, ניר פלדמן

מקורות הדימויים החזותיים | הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון הקיבוץ הדתי, ארכיון קבוצת יבנה, משפחת מרקוביץ, גדי כפיר, מיכל שחר, סימון כהן, מיכה ברעם, שולמית אהרוני (דבורקין), פנינה שרון (שושלב).

מוזיאון חצר היישוב הישן ע"ש יצחק קפלן

רח' אור החיים 6, הרובע היהודי, ירושלים 97500,

ת.ד. 1604 ירושלים 91016

טל. 02-6276319 טלפקס. 02-6284636

<http://oymuseum.datinet.co.il>

museumoy@zahav.net.il

© יוני 2011

כל הזכויות שמורות למוזיאון חצר היישוב הישן ע"ש יצחק קפלן

Curator | Ora Pikel-Tzabari

Director | Almog Sharav

The Isaac Kaplan Old Yishuv Court Museum

Members of the Board | Chairman: Adv. Hagai Sitton,

Daniel Maimaran, Dr. Rivka Gonen, Aviva Scher,

Adv. Moshe-Ben Ari, Dennis Alon, Adv. Gavriel Gonio,

Adv. Gidon Barmatz, Yossi Kadman, Prof. Yaakov Maimaran, Shmuel Even

Or, Adv. Zohar Gonio, Ilan Hadar

Scientific Committee | Dr. Rivka Gonen, Prof. Margalit Shilo,

Prof. Aliza Gonio-Meyuhas, Dr. Roni Weinstein

Catalogue | Courtesy of the Religious Kibbutz Movement

and the Jerusalem Foundation

Graphic Design | Eran Zimran

Photography | Ran Arda

Translation | Batsheva Pomerantz

Scientific advisor | Dr. Avi Sasson

A special thanks to Dr. Haim Grossman for his contribution to the exhibition

Thanks to the lenders to the exhibition | The Jerusalem Municipality

Archives, the Oded Yarkoni Petach Tikvah Historical Archives, Dr. Haim

Grossman, Tamar Talisman, Arye Reichman, Hagi Marom, Nir Feldman,

Yehuda Atzeba

Visual images sources | Shulamit Aharoni (Daborkin), Gadi Kfir, Pnina

Sharon (Shushlev), Petach Tikva Museum Archives, Religious Kibbutz

Movement Archives, Kibbutz Yavne Archives, Markowitz family, Michal

Shachar, Simon Cohen, Micha Baram

The Isaac Kaplan Old Yishuv Court Museum

6 Or HaChaim St. Jewish Quarter, Old City, Jerusalem 97500

P.O.Box 1604 Jerusalem 91016

Tel. 02-6276319 Tel/Fax. 02-6284636

<http://oymuseum.datinet.co.il>

museumoy@zahav.net.il

© June 2011

by The Isaac Kaplan Old Yishuv Court Museum.
All rights reserved.

Yavne – From a Group of Students to the Kibbutz

The story of the Yavne students in the Old City of Jerusalem is the founding story not only of my family, but of the entire Religious Kibbutz Movement.

Personally, a wonderful relationship was nurtured between the three members of Kvutzat Yavne who came to the kibbutz after a few years of their involvement in the pioneering social-educational activity in the Jewish Quarter. The Hayut, HaYisraeli and Rappel families, whose patriarchs were among the leaders of the students' group in the Old City, lived in Kvutzat Yavne as an extended family. When my parents would go away for Shabbat or vacation, it was only natural that we, the Rappel children, would go from the children's home and from school straight to the Hayut or HaYisraeli families, or vice versa. During the intensive period in the Jewish Quarter, while studying at the Hebrew University, the students would devote all their time, attention and energy to advance the population of the Jewish Quarter. This created long-lasting friendships.

These students' contribution to the Religious Kibbutz Movement was not just close friendships. Such values as involvement in Israeli society, pioneers in the field of education, settlement in Eretz Israel, volunteering and constant giving – all these were planted in our kibbutzim by the students when they came to Sde Eliyahu and Kfar Etzion, Kvutzat Yavne and Ein HaNatziv. These values are the mainstay of the movement today.

In the name of the Religious Kibbutz Movement, I would like to thank the management of the Old Yishuv Court Museum, and especially the curator, Mrs. Ora Pikel-Tzabari, for this exhibition, an up front presentation of the unique and unpublicized work of the Yavne students' group. It sheds light on a bright side of the Jewish people's return to its homeland and the building up of its country.

Nechemia Rappel

Secretary-General

Religious Kibbutz Movement

יבנה - מקבוצת סטודנטים אל הקיבוץ

סיפורה של קבוצת הסטודנטים "יבנה" בעיר העתיקה בירושלים הוא סיפור מכונן לא רק במשפחה הפרטית שלי, אלא בתנועת הקיבוץ הדתי כולה.

מבחינה אישית, מערכת יחסים מופלאה נרקמה בין שלושת חברי קבוצת יבנה שהגיעו לקיבוץ לאחר שנים אחדות של עשייה חברתית-חינוכית-חלוצית משותפת ברובע היהודי.

משפחות חיות-הישראלי-רפל, שראשיהן היו ממובילי קבוצת הסטודנטים בעיר העתיקה, חיו בקבוצת יבנה כמשפחה מורחבת, וכאשר הוכי נסעו לשבת או לחופשה

היה טבעי ומוכן מאליו שאנחנו - ילדי משפחת רפל - הולכים מבית הילדים ובית הספר ישירות למשפחת חיות או הישראלי, וכן להיפך. התקופה האינטנסיבית ברובע היהודי, כאשר בצד לימודיהם באוניברסיטה העברית

הקדישו הסטודנטים את כל זמנם, מחשבתם ומרצם לקידום אוכלוסיית הרובע, יצרה ביניהם קשרי אחווה שהאריכו ימים.

אך תרומתה של אותה קבוצת סטודנטים לתנועת הקיבוץ הדתי אינה מסתכמת ברגשי אחווה בלבד. המעורבות

בחברה הישראלית, החלוציות בתחום החינוכי, ההתיישבות בארץ ישראל, ההתנדבות והנתינה ללא חשבון - כל אלה ועוד נשתלו בקיבוצנו ע"י הסטודנטים בהגיעם לשדה אליהו

וכפר עציון, קבוצת יבנה ועין הנצי"ב, והם מהווים עד היום שדרה מרכזית באבני היסוד של התנועה.

בשם תנועת הקיבוץ הדתי ברצוני להודות להנהלת מוזיאון חצר היישוב הישן, ובמיוחד לאוצרת הגב' אורה פיקל-

צברי, על הקמת התערוכה המביאה לקדמת הבמה את העשייה הייחודית והנשכחת של קבוצת הסטודנטים "יבנה", והמאירה את פניו היפות של עם ישראל השב למולדתו והבונה את מדינתו.

נחמיה רפל, מזכ"ל הקיבוץ הדתי

"The beginning of the project was in December 1939 with a brief message on the bulletin board of the Hebrew University: 'Dr. Magnes is looking for five, six students who are willing to settle in the Old City and take care of the youth there. They will have an apartment. Those interested should call the secretary of Dr. Magnes, Ms. Lilly Yerusalem...'"

This is how Mordechai Hayut, one of those students, described the beginning of the educational enterprise of "the Yavne students group in the Old City" which took place during 1940–1948.

In an interview given to Eli Berman in 1998, Mordechai relates how it developed:

"I thought it would be appropriate for the Yavne Religious Students Association to take upon itself this project. I consulted with some friends. One of them said to me: 'Yes, but I can't,' etc. I went to my friend Dov Rappel. We met at the university's gate and I said to him: 'Dov, are you willing to do this?' He said: 'Yes.' I went to Ms. Yerusalem and said: 'The group of the Yavne Religious Students Association is willing to take this on as a group project.' Dov brought Eliezer Goldman who came with two more friends, Nachum Miloh and Yaacov Stahl. Another one came, Zeev Ben Shachar, who left us after about a year, a year-and-a-half."

Thus began the original and unique model of living within the community. The exhibition "From Yavne to Jerusalem" is dedicated to this unknown and beneficial enterprise.

The Yavne Religious Students Association

The Hebrew University was the only university in Eretz Israel in those days. During its second decade, its student body numbered 500–1,100 students.

The financial situation of Hebrew University students

worsened during the 1930s, especially after the onset of World War II. The considerable raise in tuition as well as the lack of support from their parents in Europe caused many students to fall upon hard times.

In an emotional letter dated October 13, 1939, Gideon Hausner, chairman of the Students Union wrote to the executive of the university: "The situation of hundreds of students is awful: they have no meals, they go from house to house with their belongings when they have no way of paying rent."

The university's administration tried solving the problem. They helped students by giving grants, and offering support for nourishment projects of the Students Union, for dormitories, and negotiating jobs (like work camps in the agricultural settlements in vacations).

Dr. Magnes, president of the Hebrew University, tried to assist students, while at the same time strengthen the Jewish Yishuv in the Jewish Quarter.

Years later, Dov Rappel told Hulda Kamprino in an interview: "Since then, Dr. Magnes is on my list of saints. I really saw a great person in the full sense of the word. Before this he seemed to me more like a Reform Jew...who wants a peace covenant with the Arabs. But after that I realized he had character, and was one of the most prominent people that I've seen in my life... He was our patron, he took care of the money for us, he financed the project and treated us nicely with the most respect."

In the interview with Eli Berman, Mordechai Hayut also praises Dr. Magnes: "A warm Jew, active, an initiator, not satisfied with being the president of the university. He initiated this thing."

From an editorial published in *Mi'assef Yavne* in 1939, it is evident that keeping their religious identity was important for members of the Yavne students.

"מצבם של מאות סטודנטים הוא איום: מתהלכים ללא ארוחה, מתגלגלים עם חפציהם מבית לבית באין אפשרות לשלם שכר דירה."

הנהלת האוניברסיטה מבחינתה, ניסתה למצוא פתרונות לבעיה, ונרתמה לסייע לסטודנטים במתן מילגות, תמיכה במפעלי ההזנה של הסתדרות הסטודנטים, במעונות והן בתיווך להשגת מקומות עבודה (לדוגמא: מחנות עבודה בישובים חקלאיים בחופשות).⁶ ד"ר מגנס, נשיא האוניברסיטה העברית, ניסה לסייע לסטודנטים מחד ולחזק את הישוב היהודי ברובע, מאידך.

לימים, סיפר דב רפל, בראיון לחולדה קמפנינו: "מאז, ד"ר מאגנס אצלי ברשימה של הקדושים, ראיתי באמת איש גדול במלוא מובן המילה. לפני זה ראיתי בו יותר יהודי רפורמי... רוצה ברית שלום עם הערבים. אבל אחר כך ראיתי שהוא אישיות, אחד האישים הבולטים ביותר שראיתי בחיי... הוא היה הפטרון שלנו, הוא דאג לנו לכסף, הוא מימן את כל המפעל, הוא התייחס יפה ובצורה מכובדת ביותר."⁷

אף מרדכי חיות, מרעיף בראיון לאלי ברמן⁸ תשבחות על ד"ר מאגנס "יהודי חם, פעיל, יוזם, לא הסתפק בכך שהוא היה נשיא האוניברסיטה, הוא יזם את הדבר הזה".

ניתן ללמוד על רצונם של חברי ברית הסטודנטים "יבנה" לשמור על זהותם הדתית ועל החשיבות שהם רואים בכך מדבר המערכת של "מאסף יבנה" שפורסם בשנת 1939.⁹

חיות מתאר את האווירה הכללית בשנות ה־30' המאוחרות בקרב הסטודנטים בכלל, וחברי "ברית הסטודנטים יבנה" בפרט, בפעילות חינוכית בשכונות ירושלים.¹⁰

דוד הישראלי מזכיר בראיון להדסה בוכאסטר¹¹: "בשנת 1939 או אולי 1940 התחלנו בפעילות בשכונות ירושלים עם נוער שהיה חצי עזוב. לא עזוב במובן המלא של המילה, אבל נוער עובד.. פעולות כאלה התפתחו בירושלים במספר שכונות... הקדשתי לזה ערב אחד או שניים בשבוע עם חברים נוספים. הפעילות היתה כמובן בהתנדבות, ראינו את זה בעיקר כצו השעה, במיוחד בירושלים שעדות רבות לה ובעיות כלכליות וחברתיות..."

בבטאון האקדמי הדתי "יבנה" שפורסם בתש"ו (1946)¹², מפורסם מאמר שכתב בנימין פרנקל, מוגש א"י העובדת על תפקידו של

"ראשית המפעל היתה בחודש כסלו ת"ש, (1939) בהודעה קצרה שהופיעה על לוח המודעות של האוניברסיטה העברית ותוכנה היה בערך כך: ד"ר מגנס מחפש 5-6 סטודנטים שיהיו מוכנים להתיישב בעיר העתיקה ולטפל בנוער שם. נתת להם דירה. המעוניינים יפנו למזכירתו של ד"ר מגנס, גב' לילי יהוזלם...".¹³

במילים אלו מתאר מרדכי חיות, אחד מאותם סטודנטים, את ראשית הפעילות החינוכית של "קבוצת הסטודנטים יבנה בעיר העתיקה" בשנים 1940-1948.

בראיון שהעניק לאלי ברמן בשנת 1998,¹⁴ מוסיף מרדכי חיות לתאר את השתלשלות העניינים:

"חשבתי שמן הראוי לקחת את הפרייקט הזה על ברית סטודנטים דתיים "יבנה", שהיא תקבל את הפרייקט הזה לידיה. התייעצתי עם כמה חברים. אחד אמר לי: כן, אבל אני לא יכול וכ"ו וכ"ו. הגעתי לדב רפל שהיה חברי מאז. פגשתי אותו בשער האוניברסיטה ואמרתי לו: דב, אתה מוכן ללכת לזה? הוא אמר לי: כן. הלכתי לגב' יהוזלם ואמרתי: קבוצת ברית סטודנטים דתיים "יבנה" מוכנה לקבל את הדבר הזה כפרייקט קבוצתי. דב הביא את אליעזר גולדמן, שהגיע עם עוד שני חברים, נחום מילוא... ויעקב שטאל. הגיע עוד אחד, זאב בן שחר, שעזב אותנו כעבור כשנה־שנה וחצי".

כך למעשה, החל דגם ראשוני ויחודי של חיים בתוך הקהילה. התערוכה מ"יבנה לירושלים" מוקדשת לפעילות ברוכה ועלומה זו.

ברית הסטודנטים הדתיים "יבנה":

האוניברסיטה העברית, היתה האוניברסיטה היחידה בארץ באותם הימים. מספר הסטודנטים בעשור השני להקמתה נע בין 500 ל־1100 סטודנטים.¹⁵

מצבם הכלכלי של הסטודנטים באוניברסיטה העברית בשנות ה־30', ובעיקר לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה הרוע. העלאת שכר הלימוד באופן משמעותי ומאידיך - הפסקת התמיכה לה זכו הסטודנטים מהוריהם באירופה, גרמה לרבים מהם להגיע לפת לחם.¹⁶

במכתב נרגש מיום 13.10.1939 פונה נדעון הויזנר, יו"ר הסתדרות הסטודנטים, להנהלת האוניברסיטה:¹⁷

Hayut describes the general atmosphere of the late 1930s among students in general, and among members of the Yavne Religious Students Association in particular, regarding the educational activities in Jerusalem neighborhoods:

David HaYisraeli notes in an interview with Hadassah Bukhaster: "In 1939 or maybe 1940, we became active in Jerusalem neighborhoods with youth who were half neglected. Not neglected in the regular sense of the word, but working youth... These activities developed in Jerusalem in a few neighborhoods. I devoted to this one or two evenings a week with other friends. The activities were of course voluntary. We perceived them as the current need, especially in Jerusalem with its many communities, and economic and social problems..."

In the religious academic journal Yavne from 1946, an article by Binyamin Frankel from the Eretz Israel Working bloc about the role of the religious student was published. He claims that parties like HaShomer HaTzair and HaNoar HaOved drove religion away from the poor neighborhoods. "When a boy reaches maturity he has to make a living, find for himself work, a position or vocational training. And at that moment where will he go? ...Of course, to HaNoar HaOved. Because of the fact that there he can be guaranteed income, security, vocational training, etc... And these children will go to HaNoar HaOved because the Union cannot promise them these things. Ideological talk doesn't mean a thing to them. They are interested in bread and will take it from whoever it comes... And this is the role of Yavne. The role of an organization with vision, which is apolitical – saving religious youth, coming from a traditional background. The religious parties do not take care of them, because they don't see them as useful for the party."

Magnes's suggestion was a welcome one. The students, members of Yavne, saw a double purpose for his suggestion: on the one hand, educating Jewish youth from difficult backgrounds, and on the other hand, encouraging the Jewish Yishuv in the Old City.

In the Yavne annual summarizing the yearly activity of the association, the following about helping working youth is mentioned with unabashed pride:

"This year our members established a 'settlement project' with the help of the president of the university, Dr. Y. L. Magnes. In the Old City, a group of members settled in a special dormitory. There are widespread cultural-social activities among members. They learn the *Daf Yomi* [daily Talmud study], the *Chapters of the Day*. Our Old City members are thinking to start soon cultural activities among the *mizrachi* youth (from Oriental origin). This activity this year among *mizrachi* immigrant youth is not sufficient for all their needs, and it is our duty to recruit for this all suitable members and train them. Also we must alert the appropriate institutions and demand that they extend help."

Hayut disagrees and says that perhaps Dr. Magnes had additional goals in encouraging their work: strengthening the Jewish community among the Arab populace to prove that coexistence is possible between the nations, and also to help the needy students.

The welcome of the students by Old City residents was anything but heartwarming.

"A delegation of three people from Batei Machseh and the Old Yishuv and Breslav Chassidim came to greet us by...spitting on the floor! They spoke only Yiddish," recalls one of the students, Nachum Miloh. "We tried explaining to them that we are planning to activate the Sephardic children who don't learn in the Cheder, who roam the streets. But their answer was 'Anything new is forbidden from the Torah.'"

Their opinion about the students was publicized on the walls of the Jewish Quarter in wall posters ("pashkevils") signed by Sephardic and Ashkenazic rabbis, the ultra-Orthodox and Chassidim. This is a translation of one such poster:

"Listen closely, people of Israel!

"It has reached our ears and upset us terribly, a great fear has come upon us how people alien to the spirit of true

חברי ברית הסטודנטים "יבנה" בעיר העתיקה בשנת 1945. עומדים מימין לשמאל | דב רפל, דוד הישראלי, ברוך ליפשר, שלמה גמליאל, שלמה בירנבאום. יושבים: יוסף בן דוד, י' אנג'ל, דב אברון, יוסף דמסט. באדיבות ארכיון הקיבוץ הדתי

Members of the Yavne Religious Students Association in the Old City, 1945. Standing, right to left | Dov Rappel, David HaYisraeli, Baruch Lipsher, Shlomo Gamliel, Shlomo Birnbaum. Seated: Yosef ben David, Y. Angel, Dov Evron, Yosef Demest. Courtesy of the Religious Kibbutz Movement

חברי ברית הסטודנטים "יבנה", ראו בהצעת מאגנס מטרה כפולה: חינוך נוער יהודי מאוכלוסיות קשות יום מחד, ולעודד את הישוב היהודי בעיר העתיקה, מאידך.

בבבטאון האקדמאי הדתי "יבנה" בו מסוכמת הפעילות השנתית של האגודה, מצויין בגאווה בלתי מוסתרת, לצד פעילות לטובת הנוער העובד בשכונות:

"השנה הקימו חברינו "מפעל התיישבותי", בעזרתו של נשיא האוניברסיטה הד"ר י.ל. מאגנס בעיר העתיקה, השתכנה שם קבוצת חברים במעון מיוחד. בין החברים מתנהלת פעולה תרבותית - חברתית מסונפת. לומדים את "הדף היומי", את "פרקי היום". חברינו בעיר העתיקה חושבים בקרוב להתחיל גם בפעולה תרבותית בקרב הנוער מבני עדות המזרח. הפעולה בין הנוער מעולי המזרח שנעשתה השנה, אינה יכולה כלל וכלל לספק את

הסטודנט הדתי. לטענתו, מפלגות כמו "השומר הצעיר" והנוער העובד" דוחקות את רגלי הדת בשכונות העוני.

"בהגיע הילד לראשית בגרותו עליו להתפרנס, למצוא לו עבודה, משרה או הכשרה מקצועית. ובאותו הרגע לאן יכנס?... כמובן - לנוער העובד. מפאת העובדה, ששם יכול הוא לקבל הבטחה לקיום, בטחון, הכשרה מקצועית, וכ"ו... והילדים הללו יכנסו לנוער העובד מפני שאין בידי הסתדרות אחרת להבטיח להם דברים אלו. לא נוגעים אל ליבם טעמים אידיאולוגיים. הם מעוניינים בלחם ויקבלוהו ממי שיקבלוהו... זהו תפקיד יבנה. תפקיד של ארגון בעל מעוף ובלתי מפלגתי - הצלת נוער דתי, הבא מסביבה מסורתית, ואשר המפלגות הדתיות אינן מטפלות בו, משום שאינן רואות בו רווח מפלגתי."

הצעתו של מאגנס, אם כן, נפלה על אוזניים קשובות. הסטודנטים,

כל צרכי נוער זה ועלינו מוטלת החובה לגייס לשם פעולה זו את כל חברינו הראויים לכך ולהכשירם לקראתה. כמו כן יש להזעיק את המוסדות המתאימים ולתבוע מהם להושיט לנו את עזרתם.¹³ חיות מסתייג ואומר שיתכן ולד"ר מאגנס היו מטרות נוספות בעידוד הפעילות: חיזוק הקהילה היהודית בתוך אוכלוסייה ערבית, בכדי להוכיח שדו קיום בין העמים אפשרי, וכן לסייע לסטודנטים הנזקקים.¹⁴

קבלת הפנים שציפתה לסטודנטים על ידי תושבי העיר העתיקה, לא היתה מרנינת לב.

"משלחת בת שלושה אנשים - מ"בתי מחסה" וה"ישוב הישן" ומחסידי ברסלב - באה להקביל את פנינו ב... יריקה על הרצפה! הם דברו רק אידיש", נזכר אחד הסטודנטים, נחום מילוא¹⁵ "ניסינו להסביר להם, שאנו מתכוונים להפעיל את ילדי הספרדים, שאינם לומדים ב"חדר" ורק מסתובבים ברחובות. אך תשובתם "חדש אסור מן התורה".

את דעתם על הסטודנטים תלו המתנגדים להם על כתלי הרובע היהודי בפשקווילים החתומים ע"י רבני הספרדים, האשכנזים, הפרושים והחסידיים בזו הלשון¹⁶:

"הסכת ושמע ישראל!

שמע שמענו ותרנו בטנינו, וחרדה גדולה נפלה עלינו איך כי אנשים זרים לרוח היהדות הנאמנה חדשים מקרוב באו לפרוץ פרץ בחומת קדושת עיר תפארתנו ואומרים לקבוע בתוכה מועדון להרצוא הרצאות ע"י חניכי האוניברסיטה. אשר ממש סמר מחד בשרינו... כי ימצאו אנשים כאלה שירהבו עוז בנפשם לנטוע זמורת זר בקרב מחנינו קודש - ולחלל קדושת הישוב בעיר קדוש משכני עליון, ולהרבות מחלוקת בתוכה, וכידוע התוצאות של מועדונים כאלו, כי מועדין הם ליגה בקדשי ישראל ולהניא לב הנוער מתורה ויראת שמים ולכן הננו פונים לאחב"י (אחינו בני ישראל) מי לה' אלינו, למחות נגד בכל אשר תמצא ידם, להפר מחשבות און והננו מזהירים בכל לשון של זהירות ששום בר ישראל לא יסייע להם בשום סיוע, באיזו צורה ואופן הוא יכול להביא לידי קביעת המועדון הזה, ובטוחים אנו שהשי"ת יהיה בעזרנו...".

על אף כל זאת, לנוכח המצב הקשה של האוכלוסייה, חברות הסטודנטים הקטנה לא נואשה.

אוכלוסיית הרובע בשנות הארבעים:

שלהי תקופת המנדט לא הטיבו עם הרובע היהודי בירושלים. הפרעות בימי המאורעות (1936-1939) והמצב הסניטרי הקשה

גרמו לאוכלוסייה המבוססת יותר לעזוב את הרובע היהודי. בשנות ה'40 - מרבית תושבי הרובע היו במצב כלכלי קשה.

"בעיר העתיקה ראינו מראות שעוררו בנו זעזוע" נזכר דב רפל, אחד הסטודנטים שהתגייס למשימה בעיר העתיקה¹⁷. בבית ברחוב מידן, שבו היה מועדונו, גרה אשה, כפי הנראה אלמנה, עם שני תינוקות. החדר היה בגודל של ארגז גדול, ולא היה בו כל ריהוט, פרט למחצלת. לא היה בחדר חלון, והאור נכנס אך ורק דרך הפתח. כאשר הדלת היתה סגורה, שרר בחדר חושך".

ישראל גיגי, יתום מאב, מילדי הרובע תושב הרובע בשנים 1938-

1943 תאר לימים את מצבם העגום באותם ימים: "היתה זאת דירת חדר אחד, חשוכה, ללא טיח, חשמל ומים, וקירותיה היו לחים ורטובים. השירותים היו חצר ומשותפים לכל דיירי הבניין. המים לשתייה ולכביסה היו בבור מים בחצר. תמיד היו בהם תולעים, ולפני ששתינו מהם היינו צריכים לסנן אותם דרך סמרטוט... בעיר העתיקה היינו חופשיים לנפשנו. אמא היתה בעבודה ואנו למדנו בתלמוד תורה. את זמננו הפנוי בילינו ב"חכורה" במשחקי גולות, במקלות שהיינו חובטים למרחק, בטיירות (עפיפונים) שהיינו מעיפים לעת ערב, מטפסים על החומה ומשחקים מחבואים בין הסמטאות וקופצים מגג אל גג.

בחגים כשהמוני בית ישראל היו באים לעיר העתיקה לתפילה ולצדקה בכותל המערבי, אחי בכור ואני היינו מתערבים בקהל... מנסים להיות מורי דרך לאיזה יהודי שרצה לבקר בבתי הכנסת שברובע היהודי, או מנסים לבקש "בקשיש" מהאורחים שזרמו ללא הרף לכותל המערבי¹⁸."

ד"ר תמי רזי, מציינת בעבודת הדוקטורט שלה¹⁹ שבירושלים היה אחוז גבוה מאד של ילדים שנשרו מבתי הספר, שוטטו ברחובות וחלקם פנו לפשע.

רזי מצטטת את מכתבו של ראש עיריית ת"א, ישראל רוקח, להנהלת הועד הלאומי ב־6.5.1940²⁰. במכתבו, מתלונן רוקח על הגירת המשפחות קשות היום מירושלים, שילדיהן עוזבים ברחובות, ונשלחים לעסוק ברוכלות לפרנסת המשפחה.

המצב הכלכלי הקשה אילץ ילדים להצטרף למעגל העבודה. יוסף אורבורג, סטודנט ופעיל חברתי, מזכיר במאמרו "שליבים" ב"גיב הסטודנט"²¹ "ילדות בנות 8-9 שעובדות במשק בית וסוחבות על זרועותיהן תינוקות רכים. ילדות שבית הספר הוא להן איזה דבר דימויני".

בספרו "ילדי הרחוב בירושלים", משנת 1941²², מציין ד"ר משה בריל נתונים קשים. מחקר שזכה לתמיכת מחלקת החינוך של

the building. The water for drinking and washing clothes was in a water pit in the yard. Infested with worms, before drinking this water, we had to filter it through a rag... In the Old City we were on our own. Mother was at work and we learned at the Talmud Torah. We spent our free time in the 'Hakura' playing marbles, waving sticks, flying kites towards evening, climbing the wall and playing hide-and-seek in the alleyways and jumping from roof to roof.

"On the festivals when masses of Jews would go to the Old City to pray and give charity at the Western Wall, my older brother and I would mingle among the crowd...trying to be guides for a Jew wanting to visit the Jewish Quarter synagogues, or just asking for 'bakshish money' from guests who were going continuously to the Western Wall." Dr. Tammy Razi writes in her doctoral thesis that Jerusalem had a very high percentage of children dropping out of school, and roaming the streets with some turning to crime.

She quotes a letter of Tel Aviv Mayor Israel Rokach to the directors of the National Committee from May 6, 1940. He complains in the letter about the emigration of difficult families from Jerusalem. Their children were roaming the streets where they peddle wares to support the family.

The difficult economic situation forced children to join the work force. Yosef Averbuch, a student and social activist, mentions in his article "Stages" in *Niv HaStudent*: "Eight- and nine-year-old girls work in housework dragging little babies in their arms. For these girls, school is an illusion."

In his 1941 book *Jerusalem's Street Children*, Dr. Moshe Brill presents critical data. His research, which was supported by the education department of the National Committee, shows a very high percentage of Jewish children in Jerusalem ages 6-11 who were school dropouts.

He brings in his book data from a census of Jewish Jerusalem on behalf of the National Committee and the Jewish Agency (1939), which he headed. These figures show that a third of the *mizrachi* girls did not receive the minimum four years of schooling.

Judaism have breached the wall of our holy city and are planning to establish there a club for lectures given by university students. We have goose bumps...there are people with the audacity to plant an alien branch in our holy camp, and desecrate the holiness of the city in the heavenly holy city, and increase discord, and as is known with these clubs, that they are likely to harm the holiness of the Jewish people and sway the youth away from Torah and from being God-fearing, so we turn to our brothers – **Whoever is for God, be with us**, protest against wherever they may be, destroy their evil thoughts. We are warning in harsh language that no Jew give them any help, in any way, to open this club. We are certain that our Lord will help us..."

Despite this, due to the population's troubles, the small group of students did not lose hope.

The Jewish Quarter Population in the 1940s

The last years of the British Mandate were not optimal for residents of the Jewish Quarter in Jerusalem. The clashes between Arabs and Jews (1936-1939) and difficult sanitary conditions caused the more established residents to leave the Jewish Quarter. In the 1940s, most of the Jewish Quarter residents suffered financial difficulties.

"In the Old City we saw shocking sights," recalls Dov Rappel, a student recruited for the Old City project. "In the house on Meidan St. where the club was located, a woman lived, probably a widow, with two babies. The room was the size of a large crate with no furniture except for a mat. There was no window in the room, and the light came in only through an opening. When the door was closed, the room was dark."

Yisrael Gigi, who was orphaned from his father, was a resident of the Jewish Quarter during 1938-1943. He describes those miserable times:

"It was a one-room apartment, dark, without plaster, electricity or water, and the walls were damp and wet. The toilets were in the courtyard and used by all those living in

Brill criticizes families in the new city who hired young *mizrachi* girls as house maids for a pittance. "When these girls were given the opportunity to earn income as house maids, many left school prematurely, or did not even start school."

Zehavit Shenkelovski claims in her doctoral thesis that the parents were the weak link in the Zionist revolution and in the nation-building process. The idea was to "create a generation healthy in body and spirit" through public health nurses and teachers as cultural agents. Statements of the exclusion process were aimed to all types of parents in the Yishuv. The educational system's mistrust towards parents stemmed from the differences in their world-view and moral opinions. In her opinion, the teachers presented the parents' home as the main enemy in the revolution because it disrupted the unification trends which typified the Hebrew education.

Schools tried to expand their supervision and control of students' free time together with extra-curricular bodies like the Scouts Youth Movement, the Gugenheimer playgrounds, and more. The schools of the National Committee even allotted in its area a place for these clubs.

Living Conditions of the Students

From documents of the Hebrew University archives, it seems that Dr. Magnes supported this project in its initial years. In a letter written by his secretary Lilly Yerusalem on September 4, 1941 to the financial office, she requests in Dr. Magnes's name to pay Dov Rappel, the treasurer, for food and board, a cultural budget and more.

The highly detailed reports written by the students to Dr. Magnes include among the expenses and income: rent, storing food, moving furniture, a loan fund and equipment for the club.

In Yaacov Stahl's letter to Ms. Yerusalem from June 1941, he gives on behalf of his friends an estimate of the budget for a meal, thus testifying to their simple menu:

"We use four types of menu, as follows:

1. Bread – 7 mils, margarine – 3.5 mils, egg – 6 mils, cocoa – 4 mils, Total: 20.5
2. Bread, margarine – 10.5, vegetables – 6 mils, 2 cups of tea – 5 mils, Total: 19.5
3. Bread, margarine, tea – 13.5 mils, cheese – 6.5 mils, Total: 20
4. Bread, margarine, tea – 13.5 mils, porridge – 3 mils, side dishes – 2 mils, Total: 18.5"

The reports show the students' activities and their social component, which will be described further on.

As an integral part of the Hebrew University National Students Union, who used the dormitories, the Old City students were eligible for visits of the medical service nurse, Ms. Toaster, and the physician, Dr. Sandler.

Nurse Toaster states in her report from January 27, 1941:

"In the Old City, there is a kibbutz of eight ultra-Orthodox students, mostly immigrants from Poland who are concentrated in one courtyard with four rooms near the Misgav Ladach Hospital. They live as a kibbutz and have two meals together a day. Regarding sleeping arrangements, there are only three rooms to use, because the fourth is for meetings, a dining room, library, etc. This dormitory is supported by Dr. Magnes with rental payments and support totaling one mil a month for each student. They spend their spare time as counselors for the children's club in the Old City. The dormitory rooms are full of sunlight. There is a kitchen where they make the meals together. There is a small wash-up room. One of the major shortcomings is a lack of running water. They buy water from their neighbors. The kibbutz has only one European-style toilet which is used by the families of two neighbors. The residents clean their rooms. The cleaning is satisfactory. They have part of a closet for first aid."

The nurse's description must have caused a sensation. In a letter to Dr. Magnes dated February 5, 1941, Lou Schneerson reports: "I asked the maintenance department to visit the place in the Old City and to set an allocation for water and showers for the students of the Old City."

הרעיון היה "לבנות דור בריא בגופו ובנפשו" באמצעות אחיות בריאות הציבור והמורים, ששימשו סוכני תרבות. תהליך ההדרה לווה בטענות כלפי כל סוגי ההורים בישוב. אי האמון של מערכת החינוך בהורים נבעה מההבדלים בהשקפות העולם ותפיסות ערכיות שונות. לדעתה,²⁶ המחנכים הציבו את בית ההורים כאויב המרכזי של המהפכה מכיוון שהוא פגם במגמות האחדה שאפיינו את החינוך העברי.

ביה"ס כיוון פעילות להרחבת הפיקוח והשליטה על זמנם הפנוי של התלמידים בשיתוף עם גורמים חוץ בית סיפריים, דוגמת תנועת הצופים, מגרשי גוגנהיימר, ועוד. בתי הספר של "הועד הלאומי" אף הקצו בשטחם מקום למועדוניות אלו.²⁷

תנאי המחיה של הסטודנטים:

מהמסמכים בארכיון האוניברסיטה העברית, עולה שד"ר מאגנס תמך במפעל בשנותיו הראשונות. במכתב בכתב ידה של מזכירתו לילי ירושלם מיום 4.9.1941 למזכירות הכספית היא מבקשת בשם ד"ר מאגנס לשלם לדב רפל, הגזבר, עבור כלכלה, שכר דירה, תקציב תרבות, כלכלה, ועוד.²⁸

הדוחות שכתבו הסטודנטים לד"ר מאגנס כללו הוצאות והכנסות ברמת פירוט גבוהה: שכר דירה, אגירת מזון העברת רהיטים, קרן הלוואות, ריהוט וציוד למועדון, ועוד.²⁹ במכתבו של יעקב שטאל מ"ג סיון תש"א לגב' ירושלם הוא מגיש בשם חבריו את החישוב של התקציב לארוחה³⁰ המעיד כאלף עדים על תפריטם הצנוע:

1. לחם: 7 מא"י, מרגרינה 3.5 מא"י, ביצה 6 מא"י, קקאו 4 מא"י, ס"ה: 20.5
2. לחם, מרגרינה: 10.5 מא"י, ירקות: 6 מא"י, 2 כוסות תה (במקור - א.פ.): 5 מא"י. ס"ה: 19.5
3. לחם, מרגרינה, תה: 13.5 מא"י, גבינה 6.5 מא"י. ס"ה: 20
4. לחם, מרגרינה, תה: 13.5 מא"י, דיסה 3 מא"י, תוספות 2 מא"י. ס"ה: 18.5 מא"י.

מהדוחות ניתן ללמוד על הפעילויות השונות של הסטודנטים ועל הרכבם החברתי, שעליהם נפרט בהמשך.

כבשר מבשרה של הסתדרות הסטודנטים הכללית באוניברסיטה העברית, וכנהנים מהמעונות תחת חסותה, זכו הסטודנטים בעיר העתיקה לביקורם של אחות השרות הרפואי הגב' טוסטר והרופא ד"ר סנדלר.

המדריכים בכניסה לביתם בעיר העתיקה, 1940-1942. בתמונה: דב רפל, דב אברון, יוסף דמסט, מרדכי חיות, יעקב שטאהל ויהושוע מרקוביץ. צילם: יהושוע מרקוביץ | באדיבות משפחת מרקוביץ

The counselors near their home, the Old City, 1940-42. In the photograph: Dov Rappel, Dov Evron, Yosef Demest, Mordechai Hayut, Yaacov Stahl and Yehoshua Markowitz. Photographer: Yehoshua Markowitz. Courtesy of the Markowitz family

הועד הלאומי, העלה כי אחוז גבוה ביותר של ילדים יהודיים בירושלים בגילאי 6-11 נשרו מבתי הספר.

הוא מציין בספרו, נתונים ממפקד יהודי ירושלים מטעם הועד הלאומי והסוכנות היהודית (1939), שהוא עמד בראשו. מהנתונים²⁸ עולה ששליש מבנות יוצאות עדות המזרח לא השלימו 4 שנות לימוד.

בריל קובל על משפחות בעיר החדשה המעסיקות ילדות צעירות מבנות עדות המזרח כעוזרות בית בתשלום זעום. "ומשניתנה האפשרות לילדות אלו להשתכר כעוזרות בית, עזבו רבות מהן את ביה"ס קודם זמן או שלכתחילה לא הלכו לביה"ס".²⁴

זהבית שנקלובסקי, טוענת בעבודת הדוקטורט שלה²⁵, שההורים היו החוליה החלשה במהפכה הצינונית ובתהליך בניין האומה.

When Shlomo Birnbaum came to the Old City from Tel Aviv in 1943, nothing was done to improve the sanitation: "The move was very difficult for me. Imagine living here in a house, on the second floor, like a palace, as compared to the huts on Meidan St. or elsewhere in the Old City. But this palace is without running water. The toilets are in the courtyard, and the living quarters are not what I was used to in Tel Aviv."

The Project Starts in the Old City

As mentioned, students came to the Old City in March 1940 and received an icy welcome. The initial activities were postponed for different reasons, but mainly because of the Ashkenazic community's strong opposition.

Years later, Mordechai Hayut relates: "We took stock of the situation and realized that we don't have much of a chance to operate within the Ashkenazic community, and we have to find ways to the Sephardic public, including their leadership. We had an operational plan, which was based on visiting the Sephardic leadership, in order to prepare the groundwork for our work with youth." He tells of a visit in the house of Rabbi Hazan on the Intermediate Days of the Passover festival. Whenever the talk was about the Sephardic youth in the Old City, the rabbi wisely changed the topic to the price of dates in the Baghdad and Damascus markets.

"Around the festival of Shavuot, we went out, and made contact with the children," remembers Hayut. "We queried each child about whether he learns, where he learns, about his older brothers and sisters, and if they would like to come to the evening classes. This is how we started to gather the first students for the evening classes, and the first contacts were made..."

Help was on the way in the initiative to operate summer camps in the Old City. "We were interested not only in helping a number of children, but also in rehabilitating the Old City and creating a vibrant atmosphere there... The camp committee set a budget for the club (not an entire camp), which included

only one meal – lunch – for all Old City children. This is how one club started for about 50 boys within the Old City, in the Talmud Torah of the Sephardim, and a camp club for girls in Yemin Moshe, which to some extent was considered a suburb of the Old City. The activity in the camp-club for boys in the Old City became a center of activities for the summer of 1940 and the momentum continued. The 50 children who came to this club, from morning until noon, opened for us the gates and also the hearts of the Jews in the Old City, mainly of children and youth."

The successful activity reinforced the students' status within the community. Towards 1941, the attitudes of the children's parents changed towards the students.

"Also parents became interested," recalls Hayut. "Although with restraint... They felt it was good for their children to be with us, we're not so 'terrible and dangerous' as described on the Old City wall posters. We felt that a process of legitimizing us began among the Jews and that it was time to develop our activity."

Towards 1941, two clubs opened in the Old City. They were separate for boys and girls and were open regularly on weekdays. Besides the clubs, the students increased the evening classes to include working girls (starting in the summer of 1940), and activity also started among adults. The students assembled a "parents' discussion" leading to team spirit among the parents. During the discussion a parents committee was elected. Thus emerged the first organized public event of the Old City's Sephardic population.

The Small-loan Fund

In order to improve the residents' financial situation, the students created a small-loan fund. "We stipulated one principle: There are no hand-outs, only loans to be returned... I think that the basic loan was of twenty grush, to be paid back in eight equal payments of half a shilling a week. This really helped Jews who made a living by fixing shoes, or tinsmiths who needed a loan to buy pieces of

באיזה שהוא מקום אחר בעיר העתיקה. אבל אותו ארמון היה בלי מים זורמים. השירותים היו בחצר, והמגורים לא היו כאלה שאליהם הייתי רגיל בתל אביב."

ראשית הפעילות בעיר העתיקה:

כאמור, בחודש אדר ת"ש (1940) הגיעו הסטודנטים לעיר העתיקה, וזכו לקבלת פנים צוננת ביותר. תחילת הפעילות נדחתה משיקולים שונים³⁴ ובעיקר בשל התנגדותו הנחרצת של הישוב האשכנזי. לימים, סיפר מרדכי חיות³⁵: "עשינו אז הערכת מצב והבנו שאין לנו סיכוי רב לפעילות בקרב הישוב האשכנזי, ועלינו לחפש מסילות לציבור הספרדי, כולל המנהיגות שלהם. קבענו לכן תכנית פעולה, שהתבססה על ביקורים אצל מנהיגי הציבור הספרדי, כדי להכשיר את הקרקע לפעילות בקרב הנוער". הוא מספר על ביקור בביתו של הרב חזן בחול המועד פסח, בו הסב הרב את השיחה בפקחות למחירי התמרים בשוקי בגדד ומשק, בכל עת שהשיחה התפתחה לכיוון מצב הנוער הספרדי בעיר העתיקה.

"לקראת ימי חג השבועות, יצאנו החוצה", נזכר חיות, "ויצרנו מגע עם הילדים. חקרנו כל ילד אם הוא לומד והיכן, ומה על אחיו ואחותו המבוגרים, ואם אלה רוצים לבוא לשיעורי ערב. כך התחלנו לרכז את התלמידים הראשונים לשיעורי הערב, ונוצרו הקשרים הראשונים..."

הישועה הגיעה עם היוזמה לקיים בעיר העתיקה קייטנות. לנו היה עניין לא רק להיטיב עם מספר ילדים, אלא גם לשקם את העיר העתיקה ולהכניס רוח חיים לתוכה... ועדת הקייטנות הקציבה סכום כסף למועדון (לא קייטנה מלאה), אשר כלל ארוחה אחת בלבד - ארוחת צהרים לכלל ילדי העיר העתיקה. כך נפתח מועדון אחד לכ־50 בנים בעיר העתיקה עצמה, בתלמוד תורה של הספרדים, ומועדון קייטנה לבנות בימין משה, אשר במידה מסוימת נחשבה כפרבר של העיר העתיקה... הפעילות של המועדון-קייטנה לבנים בתוך העיר העתיקה הפכה למוקד פעילותנו באותו קיץ תש ונתנה את התנופה להמשך. 50 הילדים שהגיעו למועדון זה, מן הבוקר ועד הצהרים, פתחו בפנינו את השערים וגם את הלבבות של ציבור רחב מיהודי העיר העתיקה, ובעיקר ילדים ובני נוער."

הפעילות המוצלחת ביססה את מעמדם של הסטודנטים בקהילה. לקראת שנת תש"א חל שינוי ביחסם של הורי הילדים לסטודנטים. "גם ההורים החלו להתעניין" נזכר חיות, "אמנם באיפוק מה... אלה חשו, כי טוב לילדים אצלנו ושאינן אנחנו כה "נוראים ומסוכנים", כפי שתואר בעיר העתיקה בכרוזים על הקירות. הרגשנו כי החל תהליך

בדיווחה מיום 27.1.1941³¹ מצינת האחות טוסטר:

"בעיר העתיקה ישנו קיבוץ של שמונה סטודנטים חרדים, רובם מעולי פולניה, המרוכזים בחצר אחת בארבעה חדרים ליד בית החולים משגב לך. הם חיים חיי קיבוץ ויש להם שתי ארוחות משותפות ביום. בנוגע למקומות שינה באים בחשבון רק 3 חדרים, כי החדר הרביעי משמש למקום פגישה, חדר אוכל, ספרייה וכדומה. המעון הזה מוחזק ע"י ד"ר מאנגס ע"י תשלום שכר הדירה ותמיכה בסך לא"י אחת לחודש לכל אחד מהסטודנטים. אלה ממלאים בשעות הפנאי שלהם תפקיד של מדריכים למועדון ילדים אשר בעיר העתיקה. חדרי המעון הם מלאי אור שמש. יש מטבח ובו מכינים את הארוחות המשותפות. יש חדר קטן המשמש לרחצה. מהליקויים הגדולים הבולטים יש לציין: חסר מים שוטפים של הספקת המים. הם קונים מים משכניהם... לרשות הקבוץ הזה רק בית כיסא אחד מטיפוס אירופי המשמש גם לעוד שני שכנים ומשפחותיהם. בניקוי החדרים מטפלים הדיירים בעצמם. הניקיון משביע רצון. יש להם חלק מארון לעזרה ראשונה."

תאורה של האחות היה כנראה מרעיש וממריץ למעשה, ובמכתב לד"ר מאנגס מיום 5.2.1941 מדווח לו שניאורסון: "בקשתי ממנהלת המשק לבקר את המקום בעיר העתיקה ולקבוע את התקציב של סידור מים ומקלחת אצל הסטודנטים בעיר העתיקה"³².

כאשר שלמה בירנבאום, הגיע לעיר העתיקה מתל אביב בשנת 1943, נראה שדבר לא נעשה לשיפור המצב הסניטרי³³:

נערים ברובע, ביניהם: אברהם אזולאי ובכור גיגי צילם: יהושע מרקוביץ | באדיבות משפחת מרקוביץ
Photographer: Yehoshua Markowitz | Courtesy of the Markowitz family

של לגיטימציה שלנו בקרב הציבור היהודי ושהגיע הזמן לפעול ביתר הרחבה".³⁶

לקראת שנת תש"א נפתחו ברובע היהודי שני מועדונים נפרדים לבנות ולבנים שפעלו בימות החול בקביעות. מלבד המועדונים הרחיבו הסטודנטים את שיעורי הערב שניתנו לנערות עובדות (מפעל שהחל ביקץ ת"ש), והחלה פעילות בקרב המבוגרים. הסטודנטים כינסו "שיחת הורים" שהפכה לאמצעי לגיבוש ההורים. במהלך השיחה נבחר ועד הורים, שהיווה ראשית של התארגנות ציבורית של הציבור הספרדי בעיר העתיקה.

קופת המלווה:

בכדי להיטיב עם מצבם הכלכלי של התושבים הקימו הסטודנטים קופת מלווה קטנה. "קבענו בתור יסוד עקרון אחד: אין נדבות אלא רק הלוואות שתוחזרה... דומני שההלוואה הבסיסית היתה עשרים גרוש, שהוחזרה בשמונה תשלומים שווים של חצי שילינג לשבוע. במיוחד היה בכך עזר לאותם יהודים שהתפרנסו מתיקון נעליים או פחחות אשר נזקקו להלוואה כדי לקנות חתיכת עור או חתיכת פח, ולכן הדבר קבע אם יעבוד באותו שבוע או ישב באפס מעשה. גם סעד כלכלי זעום זה עזר לנו לרכוש את אמון התושבים ולשכנעם שהן כוונותינו והן מעשינו רצויים".³⁷

בדו"ח על פעולת קופת הגמ"ח בחודשים יולי-נובמבר 1941 שנמסר לד"ר מאגנס, מציין נחום מילר (מילוא), מרכז הקופה, שניתנו 27 הלוואות בסכום 33,950 לא".³⁸ הוא מציין ששלושה מבין הלויים הפסיקו את סילוק חובותיהם באופן זמני בגלל אבטלה או מחלת המפרנס. בכדי לכסות את הגרעון שנוצר ולא לפגוע בלויים אחרים, השתמשו הסטודנטים בכסף שיועד לכלכלתם.

שנת תש"א הסתיימה בתחושת סיפוק של הסטודנטים: "יש לנו עורף ציבורי בקרב הורי הילדים. הפכנו לגורם מוכר, מקובל ואף אהוד על ציבור הולך וגדל בתוך העיר העתיקה",³⁹ כמאמר חיות. הקבוצה גדלה ל-8 חברים, נוספו שתי סטודנטיות להדרכת הבנות, הצטרפו מדריכים מתנדבים מהעיר החדשה, ומספר הילדים המבקר במועדונים - גדל.

המדריכים הראשונים:

ההתחלה לא היתה קלה. כפי שאמר דב רפל בראיון לחולדה קמפנינו:⁴⁰ "כפי שאומרים באידיש: על הזקן של תלמידי למדתי לגלח".

המדריכים השלימו בכישרונותיהם המגוונים זה את זה, לתועלתם של הילדים והנוער בקהילה.

בראיון לאלי ברמן סיפר מרדכי חיות" על צוות המדריכים במועדונים ועל הפעילויות בהן.

"העסקתי את יהושע מרקוביץ שהכרתי אותו כסטודנט באוניברסיטה. אנשים שהכירו אותו היטב אמרו: האיש הזה יש לו ידיים טובות. פגשתי אותו על המדרגות של הספרייה. ניסיתי לשכנע אותו שיבוא אלינו לעסוק במלאכת יד... הוא גם ידע כריכה, יהודי עם ידי זהב, מה שלא היה לי... אני הייתי מרכז המועדון הזה"...

המדריכים השכילו ליצור קשר אישי עם חניכיהם, אשר סייע בהטמעת ערכי הציונות הדתית אותם בקשו להנחיל להם.

"אם אני אומר שבעיר העתיקה העניין הצליח" נזכר רפל בראיון לחולדה קמפנינו, "אני חושב שזה הצליח על בסיס של קשר אישי. בדבר הזה הצטיין באופן מיוחד יהושע מרקוביץ. יהושע היה יכול ליצור קשר אישי עם חרש, אילם ועיוור. הוא ידע תמיד למצוא את הדרך והילדים כל כך דבקו בו... פעם אמרה לנו הגב' הנרייטה סאלד על יהושע: הוא מדרך הנוער הכי טוב שפגשתי בחיי.

הוא באמת ידע ליצור קשר אישי ואמיתי. הילדים הרגישו שהוא אינו מדובב אותם כמו שמדובב חוקר במשטרה, אלא הוא מדובב אותם ומשוחח איתם מפני שהם חברים שלו. הוא ידע מלאכה ויכול היה לאסוף את כולם מסביב לנגרות, הוא ידע נגרות וגם התברר שהוא ידע כריכה. כל דבר הוא היה יכול לעשות עם הילדים בצורה טובה, הם ממש העריצו אותו".

בנוסף, תולה רפל את ההצלחה ב"מרדכי, מפני שהוא התייחס בכובד ראש, ואת כולנו - מפני שגרנו איתם".

ישראל גיני, נזכר בפגישתו הראשונה עם יהושע מרקוביץ. "סטודנט צעיר וממושקף שלבש חולצה לבנה, מכנסי חאקי רחבים וקסקט. מן השיחה שניהלנו התרשמתי, שלפני עומד אדם טוב לב שאוכל לתת בו אמון".⁴² "יהושע היה הרוח החיה במועדון חדש שנפתח אז ברחוב המידן שאליו התקבצו ילדים שהיו מסתובבים בעיר העתיקה באפס מעשה. מועדון זה יצק תוכן חדש לחיים העלובים שלנו באותו הזמן. מצאנו משחקים וחוגים למלאכה. היינו מפסלים מאבן גיר תבניות של קבר רחל, הכותל המערבי וקבר זכריה ומקשטים בקישוטים המתאימים למאורע שחגגנו... יצאנו לטיולים מחוץ לעיר, לאוניברסיטה על הר הצופים, לעטרות, וכ". דומני שהטיולים היו המלהיבים ביותר בין פעולותינו, וגרוננו ניחר ממש מן השירים שלמדנו"....

tions with their young charges by instilling Zionist religious values.

"If I say that in the Old City this was a success," recalls Rappel in the interview, "I think this success was based on the personal connection. Yehoshua Markowitz excelled in this. Yehoshua was able to make direct personal contact with a deaf, mute and blind person. He always knew how to find the way to children who were so attached to him... Miss Henrietta Szold had said about Yehoshua: 'He is the best youth counselor that I've ever met in my life.'

"He really knows how to form a sincere and personal connection. Children felt that he does not get them to talk like a police investigator would, but he gets them to talk, speaking to them as friends. He knew crafts and would gather everyone around the carpentry. He knew carpentry, and it turned out that he knew bookbinding. Whatever he did with the children was done well. They really admired him."

In addition, Rappel credits the success to "Mordechai, because he took it seriously, and to all of us, because we lived with them."

Yisrael Gigi recalls his first meeting with Yehoshua Markowitz: "A young bespectacled student wearing a white shirt, wide khaki pants and a beret. From our conversation I was impressed that facing me was a good-hearted person whom I can trust. Yehoshua was the living spirit of the new club that opened on Meidan St. where the children who wandered aimlessly around the Old City would gather. This club gave new content to our drab lives. We discovered games and crafts courses. We would create from chalk models sculptures of Rachel's Tomb, the Western Wall and Zachariah's Tomb, and decorate them with the appropriate decorations... We went on trips outside the city, to the university on Mt. Scopus, to Atarot, etc. I think these trips were the most exciting of all our activities and our throats were really hoarse from the songs we studied..."

Hayut took care of the practical organization of the clubs. Yehoshua Markowitz coordinated the boys' club, and Dina Stern, the girls' club.

leather or tin. And therefore this determined whether they would work that week or not. Also this minor financial assistance helped us gain the trust of the residents and convince them that our intentions and actions are needed." In the report of the interest-free loan fund from July–November 1941, presented to Dr. Magnes, Nachum Miller (Miloh), the fund's administrator, mentions that 27 loans amounting to 33,950 Palestine pounds were given out. He states that three of the borrowers temporarily stopped paying back their debts because of unemployment or illness of the wage earner. In order to cover the deficit without disrupting loans to others, the students used money meant for their own provisions.

The students ended 1941 with a sense of satisfaction: "We are on the same track as the children's parents. We became known, are accepted and even admired by an increasing public in the Old City," according to Hayut.

The group grew to eight members. Two female students were added to lead the girls. Volunteer counselors from the new city joined, and the number of children visiting the clubs increased.

The First Counselors

The beginning was not easy. As Dov Rappel tells Hulda Kamprino in an interview:

"As the Yiddish saying goes: 'On the beard of my student, I learned to shave.'"

The counselors complemented each others' various talents, to benefit the community's children and youth. In the interview to Eli Berman about the clubs' staff and their activities, Mordechai Hayut relates:

"I hired Yehoshua Markowitz who I knew as a student at the university. People who knew him well said: 'This person has good hands. I met him on the library stairs. I tried persuading him to come to us to engage in handiwork... He also knew bookbinding, a Jew with golden hands, what I didn't have... I was the coordinator of this club..."

The counselors succeeded in creating personal connec-

Hayut tells Eli Berman: "I spent every day, I think immediately after lunch, reading the *Hatzofeh* newspaper for children. The summer of 1941 was the period when the war was at its peak. We wanted the girls to know something."

The Yavne Religious Students Association Members as Cultural Agents

Based on interviews with members of the Yavne Religious Students Association, and with former youth (in the 1940s), and researching various documents, the guiding ideology of student activities in the Old City becomes clear.

Many years later, Mordechai Hayut claims: "The question is whether the Yavne students group had an ideology as part of its educational work. Some think that this isn't obvious. I think there was an ideology, although it had its own dynamics. The group members were mainly Torah V'Avodah people, meaning Religious Zionism based on labor and settlement. Although the group did not define itself as committed to this direction, as the educational work progressed, it became clear that serious-minded youth should be presented also with an ideological direction, and you cannot educate intensively without this. It was clear that you cannot educate for purposes like reading newspapers, playing chess or even doing crafts. Along the way, one must offer youth a direction in life, a way of life, and life values. It was evident that the direction this group would adopt was that of Torah V'Avodah."

In the interview to Eli Berman, Hayut adds that the connection to the Yishuv in the Old City did not end even after his recruitment to the British Army in the autumn of 1941. He states that "Already then we raised the question: What will become of the youth who we're educating? We will leave at a certain point, or they will leave us, go out to work, help the parents, become part of society. We said: The means is the kibbutz, a youth group in the kibbutz... In the debate a few said: What are we doing, taking youth out of the Old City? We came mainly to strengthen the Old City. This was also the intention of Dr. Magnes. After becoming

acquainted with the Old City and its residents, we've seen young people leaving... We can save the youth, but not the Old City."

Shlomo Birnbaum, an Old City counselor during 1943–1946, and a fundraiser for the project in the new city, said according to various documents: "We want to take the children out of the Old City to kibbutz life... To provide an education, Jewish and general, to shape the spiritual character of the young person and to direct him to a profession... Also originally (before my time) a memorandum was written that we want to take the children out of the Old City to live on the kibbutz. There were a few general purposes already then: providing education, teaching towards a productive life of work, acquiring pioneering values, and imparting a complete religious education, etc..."

Dina Stern's (Glicksman) statements show a discrepancy between ideology and actions: "Our work was like a chain of educational experiments which were led by feelings. Studies at the clubs were not planned and were indirect. They focused on discussions about holidays and central events in the Yishuv and the nation, and this is how we instilled in our youth knowledge on religion, nationality, and so on..."

Through diverse activities (arts and crafts, enrichment, the "children's group" and more) the students transferred messages they believed in to the youth: love of the people and the Land, training for a life of sharing and labor, and expanding horizons.

The Children's Group

Two files with copies of detailed reports about the students' activities in the Old City were found in the estate of Yehoshua Markowitz. In the report of October–November 1941, Yosef Demest (who fell in Kfar Etzion) describes the various activities of the boys' club:

"To a certain extent, the work is organized and run by the children themselves. There are official self-governing

נוער מהעיר העתיקה בשדה יעקב, 1941/2, במרכז הנרייטה סאלד. ביניהם | בכור גיגי, דני אזולאי, יוסף מאור, זאב יהודאי, רחמרין יעקב, בנימין שטיין, משה שטיינברג, טובה גיאת, יהודה רצבי, גילה מילר, תרצה פרבר, שרה זליקוביץ, אליעזר גליקסון, אברהם אזולאי, נחמיה וסרמן צילם: יהושע מרקוביץ | תחקיר – יוסף אלעד (אזולאי) | באדיבות משפחת מרקוביץ

Old City youth in Sde Yaakov, 1941/2. In the center, Henrietta Szold. In the photo: Bechor Gigi, Danny Azulai, Yosef Maor, Zev Yehudai, Yaakov Rosmarin, Binyamin Stein, Moshe Steinberg, Tova Giat, Yehuda Ratzbi, Gila Miller, Tirza Farber, Sara Zelikovitz, Eliezer Glickson, Avraham Azulai, Nechemia Wasserman | Photographer | Yehoshua Markowitz | Courtesy of the Markowitz family

לימים, טען מרדכי חיות³ "שאלה היא, אם היתה לקבוצת הסטודנטים "יבנה" אידיאולוגיה בעבודה החינוכית. יש סוברים שהדבר אינו ברור. אני חושב שהיתה אידיאולוגיה, אם כי בעלת דינאמיקה משלה. אנשי הקבוצה היו בעיקרם אנשי "תורה ועבודה", כלומר: ציונות דתית על בסיס עבודה והתיישבות. אמנם הקבוצה לא הגדירה עצמה כחוייבת לפעול בכיוון זה, אבל עם העמקת העבודה החינוכית נהיה ברור שלחניכים הרציניים יש להציג גם כיוון אידיאולוגי ושאי אפשר לחנך חינוך מעמיק בלעדיו. ברור היה, שאי אפשר לחנך אך ורק לקריאת עיתון, למשחק שחמט או אפילו לאמנות: צריך בהמשך הדרך לתת לחניך כיוון בחיים, אורחות חיים

חיות דאג לארגון המעשי של המועדונים. יהושע מרקוביץ ריכז את מועדון הבנים ודינה שטרן את מועדון הבנות.

חיות מספר בראיון לאלי ברמן: "הקדשתי כל יום נדמה לי חיד אחרי ארוחת צהרים, לקריאת עיתון "הצופה" לילדים. קיץ 1941, זו היתה תקופת המלחמה בשיאה. רצינו שהילדות תדענה משהו".

חברי ברית הסטודנטים "יבנה" כסוכני תרבות

מראיונות עם הסטודנטים חברי אגודת הסטודנטים "יבנה", עם החניכים ובעיון במסמכים שונים ניתן לראות את האידיאולוגיה שהנחתה את הסטודנטים בפעולתם בעיר העתיקה.

וערכי חיים.היה ברור שהכיוון שהקבוצה הזאת מאמצת לעצמה, הוא הכיוון של "תורה ועבודה".

בראיון לאלי ברמן מוסיף חיות⁴⁴ שהקשר עם הישוב בעיר העתיקה לא פסק גם לאחר גיוסו לצבא הבריטי בסתיו 1941. לטענתו "כבר אז העלינו את השאלה: מה יהיה עם הנוער שאנחנו מחנכים אותו. אנחנו נעזב בשלב מסויים, או הם יעזבו אותנו, יצאו לעבודה, יעזרו להורים, ינסו לחברה. אמרנו: הדרך היא קיבוץ, חברת נוער בקיבוץ... בדיון היו כאלה שאמרו: מה אנחנו באים לעשות, להוציא את הנוער מהעיר העתיקה? אנחנו באנו לחזק את העיר העתיקה. זו היתה גם כוונתו של ד"ר מאנגס בעצם. אחרי שהכרנו את העיר העתיקה ותושביה, ראינו כי האנשים הצעירים יוצאים החוצה... אנחנו יכולים להציל את הנוער ולא את העיר העתיקה".

שלמה בירנבאום, הדרך בעיר העתיקה בשנים 1943-1946, ולמעשה מאוחר יותר המשיך לגייס כספים למפעל מהעיר החדשה. במסמכים שונים טען: "אנחנו רוצים להוציא את הילדים מן העיר העתיקה לחיי קיבוץ... להעניק השכלה, יהודית וכללית, לעצב את הדמות הרוחנית של הצעיר ולכוון אותו למקצוע... גם בראשונה (לפני זמני) נכתב תזכיר שאנחנו רוצים להוציא את הילדים מן העיר העתיקה לחיי קיבוץ. גם שם הופיעו מטרות כלליות: להעניק השכלה, יש לחנך לחיי עבודה פרודוקטיביים, להקנות ערכים חלוציים, לתת חינוך דתי שלם, וכ"ו"⁴⁵... מדברי המדריכה דינה שטרן (גליקסמן)⁴⁶ עולה שיש פער מסויים בראייה האידיאולוגית של העשייה:

"עבודתנו היתה בבחינת שרשרת של ניסיונות חינוכיים, שכוונו ע"י התחושות והרגשות. הלמידה במועדון היתה אקראית ועקיפה. היא התרכזה בשיחות על חגים ועל אירועים מרכזיים מחיי הישוב והאומה, וכך הקנינו לחניכנו תכנים מתחום הדת, הלאום, ידע העם וכדומה..." באמצעות פעילויות מגוונות (יצירה, העשרה, הקמת "חברת ילדים", ועוד) העבירו הסטודנטים את המסרים בהם האמינו לחניכייהם: אהבת העם והארץ, הכשרה לחיי שיתוף ועמל, העשרה והרחבת אופקים.

חברת הילדים:

בעזבונו של יהושע מרקוביץ, נמצאו שתי תיקיות ובהן העתיקה דוחו"ת מפורטים הנוגעים לפעילות הסטודנטים בעיר העתיקה. בדו"ח לחודשים אוקטובר-נובמבר 1941 מצוין יוסף דמסט (לימים נפל בכפר עציון) את מגוון הפעילויות השונות שנעשו בקרב הילדים במועדון הבנים:

"העבודה מתארגנת וגם מתנהלת במידה מסוימת על ידי הילדים עצמם. קיימים מוסדות בעלי אופי שלטון עצמי והם: אסיפה כללית של כל הילדים ומועצה הנבחרת על ידה. המועצה בעזרת המדריכים מסדרת את תוכנית הפעולות, מחלקת את התפקידים השונים בין הילדים. העבודה בכללה מתחלקת לסעיפים שונים, דהיינו: משחקי ספורט (כדור, קפיצות, ריצות), משחקים שקטים, עבודות יד (הצעירים מקרטון ורפיה והגדולים מגיר ופניר), שיחות מתקיימות פעמיים עד שלוש פעמים בשבוע, שירה וטיולים".

בדו"ח החודשי שכתב יהושע מרקוביץ לחודש יולי 1941⁴⁷ מתגלה השפעתו של תורת יאנוש קורצ'ק. לדבריו, המעבר לקייטנה "היה מעבר טבעי, מפני שכמעט כל ילדי המועדון נכנסו לקייטנה, והם קבעו וקבעים את אופייה מהיום הראשון... בקייטנה קיימת מועצת ילדים שנבחרה ע"י הילדים והמורכבת מעלי התפקידים הראשיים בקייטנה".

מלכה טרגן,⁴⁸ הגיעה לעיר העתיקה בעקבות יהושע מרקוביץ. הסטודנט הנמרץ, הלהיב את הנערה הצעירה, תלמידת הסמינר למורים, לבוא ולהתנדב בעיר העתיקה. בתחילה - הגיעה בימים שני, רביעי וחמישי בשבוע ללמד את הנערות העובדות ולהרחיב את השכלתן.

בפברואר 1944, בעקבות עזיבת חלק מהמדריכים הותיקים, קבלה על עצמה מלכה את ריכוז מועדון הבנים בעיר העתיקה. בדו"ח המצורף לחברת המועדון היא מציגת את הרוח החיה והסדרים שהכניסה במקום:⁴⁹

"היה צריך להתחיל הכל מחדש... נקבעו שיחות ובהם קבענו את הקבוצות באופן סופי ואת שמן... כבר בישיבות המועצה קבעה המועצה את ארגון החדרים וקביעת הנהלה עצמית בשטחים שונים. המועצה קבעה ועדת ניקיון... ועדת טיול... פתיחת חדר תערוכה וביצוע הדבר ע"י קבוצה מסוימת, פתיחת חדר הספרייה ע"י קבוצה אחרת... כן החלטנו להעביר שיחה ובה יקבעו הילדים את חוקת המועדון".

לדו"ח המפורט שכתבה מלכה היא צרפה שרטוטים, שנהגה לקשט בהם את חדר המועדון. באחד השרטוטים הקבילה מלכה את מפת הארץ השוממה לפני העליה לארץ ומפת ארץ ישראל, בה דמות החלוץ האוחז את בידי ומשני צדדיו: סמל הקרן הקיימת וסמל קרן היסוד.

גולת הכותרת של המועדון באותה שנה היתה חידוש מועצת הילדים. הילדים קבעו את חוקת המועדון ואת הועדות השונות. בדיונים השתתפו הגב' אלוף, נציגת מגרשי גונגהיימר, צוות המדריכים

alongside a map of Eretz Israel with a pioneer holding a spade. The symbols of the Jewish National Fund and the Keren Hayesod flank him on both sides.

The highlight of the club that year was the renewal of the children's council. The children determined the club's regulations and its various committees. Mrs. Aluf, a representative of the Gugenheimer playgrounds, the older counselors (Yavne students, both employed and volunteers) and young counselors participated in these discussions. Malka summarizes: "I would like to remark that our council meetings had quality and showed how much these children knew to make the most of the council's options."

In the journal of the councils of the Old City boys' club in 1944, meetings, issues, participants and decisions are recorded. Some meetings of the children's council were for both boys and girls.

The young council members were volunteer counselors in the clubs.

Among them was Yosef Tamir (Tanji). He recalls in a telephone interview:

"I was 16-years-old and was studying at the Mizrahi Teachers Seminary. I volunteered as a counselor at the girls' club twice a week. Some of them were even older than I was."

The secretary was Moshe Mizrahi who fell defending the Jewish Quarter in 1948. Yosef Tanji was taken into Jordanian Legion captivity.

The protocol of a meeting from May 1944 records the following:

1. The constitution – each counselor must determine the rules with the group, and present them at the council meeting.
2. Work: ...We will work with chalk and with material, and we will plant seedlings in the yard...
3. Council members must be a symbol for members of the club."

Counselor Menachem Marseh (Moreshet) summarizes

bodies: a general meeting with all the children, and a council which it elects. The council, assisted by the counselors, sets up the operational plan, giving out various tasks to the children. The work in general is divided into different parts, like: sports games (ball, jumping, running), quiet games, handicrafts (the young ones – carton and raffia; the older ones – chalk), discussions held two to three times a week, songs and trips."

In the monthly report for July 1941 written by Yehoshua Markowitz, the influence of Janusz Korczak is evident. According to Markowitz, the transfer to a summer camp "was a natural move, because almost all of the children in the club went to summer camp, they determined and continue to determine its atmosphere from the first day... In the summer camp, a children's council chosen by children included those with leading roles in the camp."

Malka Taragan came to the Old City following Yehoshua Markowitz. The energetic student motivated the young girl, a teachers seminary student, to volunteer in the Old City. Initially, she would come on Mondays, Wednesdays and Thursdays to teach the working girls and broaden their knowledge. (Interview with Malka on November 14 and 18, 2010).

In February 1944, after some veteran counselors had left, Malka coordinated the boys' club. In the report attached to the club's notebook, she writes about its lively atmosphere and the procedures she introduced:

"All had to start from anew... During discussions we set the final groups and their names... The council determined at its meeting the arrangement of the rooms, and decided on self-rule in various areas. The council decided on a cleaning committee...a trip committee...opening an exhibition room by a specific group, the opening of a library by another group... We also decided to hold a discussion where the children would decide the club's regulations."

Attached to Malka's detailed report were sketches with which she decorated the clubroom. One of her sketches depicts the map of desolate Eretz Israel before immigration

in the Gugenheimer playground report: "The activities of the council elected every so often among the children are praiseworthy." He states that the children raised suggestions to streamline their activities, and notes the great educational value inherent in including children in the programs.

Enrichment Programs and Expanding Horizons in the Clubs

The enrichment program for children was exceptionally planned. Its structure followed intensive thought in order to arouse the children's curiosity and expand their horizons. Demest states in the report that "daily newspaper reading greatly influences the children's perspective and their development." Discussions revolved around "The world around us (the size and shape of the earth, the atom, bodies, plant reproduction), development of culture, prehistoric man." He mentions a visit to the archeological museum.

The students made every effort to instill in their young charges the important values of love of the Land. Demest writes that the works crafted from panier (a hard material) were the map of Eretz Israel and boxes. "Each group organized a saving fund for trips."

The trips were varied and matched the students' ages and the content taught at the club: a zoo for the younger children, a Keren Hayesod exhibition, etc.

In the report to Dr. Magnes from June 4, 1941, Mordechai Hayut writes about the library and its *Davar LaYeladim* [for children] and *D'var HaPoelet* [for laborers] newspapers. In addition, "a wall newspaper appeared this month which was devoted to the club and its part in Lag BaOmer."

The values presented in the workers' newspapers were transmitted by the students to the youth, in addition to the national values of Lag BaOmer (which represents the empowerment of Bar Kokhba, the struggle for freedom, etc.) From a notebook of the boys' club found in the Central Zionist Archives, one learns about the club's various

activities, and its counselors. The notebook was presented as a report to the Gugenheimer playgrounds to continue receiving a budget for 1945.

The notebook mentions trips (to the Rockefeller Museum, Motza, Talpiot, Rechavia, and more), Rosh Chodesh (New Moon) parties, room games, ball games, a Passover camp (at the university on Mt. Scopus), the carpentry, bookbinding, library, etc.

Current events discussions focused on Hitler, the Jews of Europe, Israel's rebirth, the illegal immigration and more. In the report attached to the notebook, Shlomo Birnbaum relates:

"I started with stories that would focus them to listen for at least half an hour. Regarding the topic of 'Israel's rebirth' I told them about the persecution of Jews in European countries...and then about the settlement history in Eretz Israel, for example: the revival of the Emek [Jezreel Valley]. We learned songs like 'Song of the Emek'..."

Zussman (Noam) Rubin describes the clubroom and its activities in a report to the Gugenheimer Committee in 1944 attached to the club's notebook.

"The last month was marked by the end of the year:

"The Victory group presented the play ('The Eternal Jew'), and the Dror group prepared decorations..."

"The Devora group built a farm from carton to wrap up the topic..."

"Decoration: The Rebirth in three pictures: desolation, conquest and settlement.

"Plays: 'Diligent Workers,' 'The Flower Dance,' 'We Are Immigrating to Our Land,' and 'The Eternal Jew.'"

The ideological messages conveyed in the names of the groups, in the themes of the decorations and the contents of the plays are mostly connected with the Jewish nation's history, the blossoming of the desert and the return to Zion.

Evening Classes for the Working Youth

Dov Abramowitz (Evron) added to the report from December

הסטודנטים לא חסכו במאמצים כדי להקנות את הערכים החשובים של אהבת הארץ בחניכיהם. דמסט מציין שהעבודות שנעשו מפניר (חומר קשיח) היו מפת ארץ ישראל וקופסאות. "מתארגנת גם קופת חיסכון בכל קבוצה לשם הקמת קרן הטיולים".

הטיולים היו מגוונים והותאמו לגיל התלמידים ולתכנים הנלמדים במועדון: גן החיות לגילאים הצעירים, תערוכת "קרן היסוד", ועוד.

בדו"ח לד"ר מאגנס ביום 4.6.41⁵⁴ מציין מרדכי חיות את הספרייה ובה עיתוני "דבר לילדים" ודבר הפועלת". בנוסף הוא מציין: "הופיע בחודש זה עיתון קיר שהוקדש לחיים במועדון וחלקו ל"ג בעומר". הערכים המשתקפים בעתוני הפועלים הועברו ע"י הסטודנטים לחניכיהם, בנוסף לערכים הלאומיים של ל"ג בעומר (העצמתו של בר כוכבא, המאבק לחרות, וכו').

ממחברת מועדון הבנים שנמצאה בארכיון הצינוני המרכזי⁵⁵ ניתן ללמוד על הפעילויות השונות במועדון, על המדריכים ועל אופי הפעילות.

המחברת ניתנה כדו"ח ל"מגרשי גוגנהיימר", בכדי להמשיך ולקבל את התקציב לשנת תש"ה. במחברת נמצאו אזכורים לטיולים (למוזיאון רוקפלר, מוצא, תלפיות, רחביה, ועוד), מסיבות ראש חודש, משחקי חדר, משחקי כדור, מחנה פסח (באוניברסיטה בהר הצופים), נגריה, כריכה, ספרייה, ועוד.

חלק מהפעולות כללו שיחות אקטואליות בענייני דיומא: היטלר, יהדות אירופה, תחיה בישראל, ההעפלה, ועוד. בדו"ח שצורף למחברת, סיפר שלמה בירנבוים:

"התחלתי בסיפורים אשר ריכזו אותם בהקשבה במשך חצי שעה ויותר. בקשר לנושא "התחיה בישראל" ספרתי להם על רדיפות היהודים בארצות אירופה... ואחרי כן על תולדות ההתיישבות בא"י, כגון: החייאת העמק, וכד'. בהקשר לזה למדנו גם שירים מסוג "שיר העמק"..."

זוסמן (נועם) רובין מתאר את חדר המועדון ואת הפעילות בו, בדו"ח לועדת גוגנהיימר - 1944 המצורף למחברת המועדון:

"החודש האחרון עמד בסימן סיום השנה: קבוצת הניצחון" הכינה את ההצגה ("היהודי הנצחי")

קבוצת ה"דרור" הכינה את הקישוטים (הדגמת הפעולה בכל השטחים באמצעות פינות)

קבוצת "הדבורה" בנתה כסיכום לנושא משק חקלאי מקרטון....

קישוטים: התחיה בשלוש תמונות: שמחה: כיבוש והתיישבות...

הצגות: העובדים החרוצים: ריקוד הפרח, אנו עולים ארצה והיהודי הנצחי".

הבוגרים (ארגון סטודנטים "יבנה", מדריכים שכירים ומתנדבים) וכן המדריכים הצעירים, שהיוו מעין תעודה. מסכמת מלכה: "אני רוצה להעיר ששיבות המועצה אצלנו עמדו על הגובה והראו עד כמה ילדים אלה יודעים לנצל את האפשרויות שבמועצת ילדים".

ב"יומן המועצות של המועדון לבנים בעיר העתיקה בשנת תש"ד"⁵⁰ מפורטות הישיבות, נושאי הדיונים, המשתתפים וההחלטות שהתקבלו. חלק מהישיבות של מועצת הילדים היו משותפות בנים ובנות.

חברי המועצה הצעירים שמשו כמדריכים מתנדבים במועדוניות. אחד המדריכים הצעירים המוזכרים במחברת, יוסף טמיר (טנג'י) נזכר באינן טלפוני⁵¹:

"הייתי בן 16, למדתי בסמינר לחורים "מזרחי". הדרכתני במועדונות פעמיים בשבוע בהתנדבות בנות, חלקן אף היה בוגר ממני". המזכיר, היה משה מזרחי, שנהרג בהגנת הרובע בתש"ח. יוסף טנג'י נפל בשבי הליגיון.

בפרוטוקול אחת הישיבות מיום ט"ו אייר תש"ד מוזכר⁵²

1. חוקה - כל מדריך צריך לקבוע עם הקבוצה חוקים ולמסור בישיבת המועצה.

2. עבודות... נעבוד בגיר ובחומר וניטע את השתילים בחצר...

3. חברי המועצה צריכים להיות סמל לחברי המועדון.

המדריך מנחם מרסה (מורשת) סיכם בהערותיו לדו"ח מגרשי גוגנהיימר⁵³: "יש לציין לשבח את פעילות המועצה שנבחרה מידי כמה זמן מתוך הילדים". הוא מציין שהילדים העלו הצעות ליעול הפעילות, ואת הערך החינוכי הגדול הגלום בשיתוף הילדים בתוכניות.

תוכנית ההעשרה והרחבת האופקים במועדוניות:

תוכנית ההעשרה לילדים היתה מתוכננת להפליא, ונבנתה מתוך מחשבה מעמיקה כדי לעורר סקרנות ולהרחיב את אופקי הילדים. לרשות הילדים המבקרים במועדוניות עמדו משחקי קופסה מגוונים (כדוגמת הרביעיות, משחק "למך" ועוד) שהעשירו את דעתם של הילדים והעבירו את המסר הצינוני - הערכי המתבקש. דמסט מציין בהמשך הדו"ח ש"קריאת עיתון יומית משפיע בהרבה על התרחבות אופק המחשבה של הילדים ועל התפתחותם בכלל". השיחות נסובו על "העולם ומלואו (מהו הגודל והצורה של הארץ, הארץ בעולם, על האטום, גופות חיים ומתים, התרבות הצמחים), התפתחות התרבות, על האדם הקדמון". הוא מוסיף "ביקור בקשר עם השיחות במוזיאון הארכיאולוגי".

1942 the weekly schedule of the working girls. The classes were held daily at 5:00-8:00 p.m. (except for Fridays).

The program included: Hebrew, geography, mathematics, the human body, sewing, nature and Bible. Newspaper reading was included in the schedule for the beginning level girls. The program on the Sabbath included discussions, singing, and an Oneg Shabbat (to honor the Sabbath). The advanced girls enjoyed additional enrichment on the Bible.

“Old City Tribe” – The Scouts

In a report from 1944 to the Gugenheimer Committee, Shlomo Birnbaum points out:

“One of the new activities in the club was the Scouts which greatly attracted children... We would tell them about the founding of the Scouts, etc.”

According to Dr. Yuval Dror, the Scouts Movement encouraged Zionist values, as well as a high level of discipline and obedience reflecting moral values.

Arye Naveh (Neumark) came to the Old City in 1946 as “a drifting student, and emerged severely wounded. Miraculously youngsters gathered around me. From that moment, we connected. Among the boys, I remember Azulai, Moshe Mizrachi, Mordechai Seri. I think that some of the relationships of the Old City were formed in this club.”

Emanuel Meidav came to the Old City at the end of 1947 following Arye Naveh, his friend. “He intended to go to Gush Etzion,” recalls Arye, “but I convinced him that he was needed in the Old City.” Emanuel came to the Old City as part of an educational delegation.

Emanuel, the founder of the Massuot Tribe of the Religious Scouts of Jerusalem was greatly admired. Many counselors and youth followed the model of the Scouts that he charted. He was among the pillars of the defense of the Jewish Quarter in 1948, falling in its defense.

“From the City to the Village”

The students worked simultaneously in two areas in order to assist the Jewish Yishuv in the Old City. They reinforced

it with the aforementioned activities, and they also worked tirelessly to strengthen the youth.

In an interview years later to Avraham Schiff, David HaYisraeli recalls: “In the Old City, we were a group of Yavne students, which was founded in 1940. We saw in our work a great opportunity to take children out of the Old City and train them within the settlement framework... We thought that we would expand their education, expand their knowledge, expand their connection to society in the Land by taking them to the settlement.”

One of his charges, Shula Dvorkin (Aharoni) was in the small group that went to Rodges, which is today Kfar Avraham near Petach Tikva. Shula, a regular at the students’ club, was encouraged by her mother, and joined the small groups which eventually went to Kevutzat Yavne. She remembers with longing the days when they would work in the vegetable garden half a day, and learn half a day.

David HaYisraeli describes life in Rodges in the interview with Schiff: “We were three counselors. Studies took place there... Our first job was to organize the children in a study track, in a work track. We started on the farm where we had a vegetable garden... The children had a regular schedule, from 6:30 a.m. – prayer, eating and studies. In the afternoon – a short break and work, later on evening homework, and so on.”

David HaYisraeli describes Recha Freier’s involvement:

“Probably while in Jerusalem she would often come across neglected children in the streets, wandering with no goal or purpose. She thought a lot can be done here. We were in touch with her constantly, and she stayed in touch with us and visited.”

In his article on training the children of Israel, Dr. Yosef Yonai notes Freier’s work for the neglected children in Eretz Israel. In 1933 with the rise of Nazi rule in Germany, Freier thought of bringing Jewish youth from Germany to the kibbutzim in Eretz Israel (Youth Aliyah), hoping to save them from annihilation. Following the arrival of the first group of Youth Aliyah to Ein Harod in 1934, Henrietta Szold

שבט הצופים בעיר העתיקה, במרכז – המדריך אריה נווה (נוימרק) 1946?
באדיבות: פנינה שרון (שושלב) | אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש קפלן

The Old City Scouts tribe, in the center, counselor Arye Naveh (Neumark), 1946?
Courtesy of Pnina Sharon (Shushlev) | Collection of the Isaac Kaplan Old Yishuv Court Museum

הבנות המתחילות. התוכנית בשבת כללה שיחה, שירה, ועונג שבת. הבנות המתקדמות זכו להעשרה נוספת בתנ"ך.

ניתן לעמוד על המסרים האידיאולוגיים הטמונים בשמות הקבוצות, בנושאי הקישוטים ובתכני ההצגות. רובם ככולם קשורים לתולדות העם, הפרחת השמחה ושיבת ציון.

“שבט העיר העתיקה” – פעילות הצופים:

בדו"ח 1944 לועדת גוגנהיימר בשנת 1944 מציין שלמה בירנבאום⁵⁷: “אחת הפעולות החדשות שהכנסנו למועדון היתה הפעולה הצופית אשר הילדים נמשכו אחריה בחשק רב... היינו רגילים לספר להם על יסוד הצופיות, וכ"ו.”

לדעת ד"ר יובל דרור,⁵⁸ תנועת הצופים טיפחה בצד חינוך לערכים ציוניים את ערכי המשמעת והציות ברמה הערכית וההתנהגותית.

שעורי ערב לנוער עובד:

דב אברמוביץ (אברון) הוסיף לדו"ח⁵⁶, שכתב בי' כסלו תש"ב את מערכת השעות השבועית המדוקדקת לבנות עובדות. השיעורים התקיימו בשעות 17:00-20:00 מידי יום ביומו (להוציא יום שישי).

התוכנית כללה: לימודי עברית, גאוגרפיה, חשבון, גוף האדם, תפירה, טבע ותנ"ך. לא נפקד מקום קריאת העיתון במערכת השעות של

started directing the enterprise. Szold did this as the head of the Social Department of the National Committee.

"When Recha Freier immigrated to Eretz Israel, she realized that she would not be able to be actively involved in directing Youth Aliyah, and therefore she initiated another educational framework which dealt with native-born children, ages 11–12 who lived in difficult families. The framework would be based on agricultural education," summarizes Yonai.

In the autumn of 1942, the vigorous Freier succeeded to organize the first group of impoverished families to leave the Old City of Jerusalem for education in a kibbutz settlement.

In a letter to Magnes from September 1941, Stahl reports on the initial contacts between Recha Freier and the students: "Mrs. Freier who had heard about our group and its activities came to us two months ago with the following proposal: She thought of taking out a group of 25 children, boys and girls, ages 11–13 from the Old City to receive their education in the village in the framework of a children's group for three years. One or two members of our group would go with the children as counselors..." Despite the proposal's promise, the letter relates that students had to think it over for a long time: "Will the children's departure have a negative effect on the continuation of our work in the Old City?"

The idea of the enterprise, according to Dr. Yonai, was to solve the problem of neglected youth. "According to the plan, instilling popular education among the children, training for a productive work life – mainly agricultural, and infusing national and social values of the pioneer movement would take place in the agricultural settlements founded by the government authorities."

Freier was determined to find a supporter for the project. As part of these efforts, she met a group wishing to commemorate the late David Florentine, an activist. In the correspondence between Freier and the Sephardic community, they state: "It goes without saying that we

greatly appreciate your helpful enterprise, and hope it will be a success for the individual and the public."

In Freier's letter to the Sephardic community dated September 12, 1943, marking a year for the project, she attached a report of Prof. Strauss from the Hadassah Health Center on "The Experience and Medical Conclusions of Transferring a Group of Children from the Old City of Jerusalem for Training in the Village."

"The group included 25 boys and girls, ages 11–13," states Prof. Strauss in the report. "We took it upon ourselves to determine the children's physical fitness and to give advice based on medical check-ups about their first position in their new setting... At the end of the first year of the children's stay in Kibbutz Rodges, we held check-ups. Some children became surprisingly taller, and nearly all gained a lot of weight... These children whose development before the training was below every European standard made up in one year that standard, and even surpassed it. This fact proves they had poor nutrition, the positive consequences of dedicated care...and what little time was needed for this revolutionary recovery."

Yet he complained that their ability to work "did not match their physical development."

He summarizes in a report a sweeping recommendation to the National Institutions to operate similarly in the training enterprise of the children of Israel.

In the 1944 book *From Rodges to Yavne*, Krona describes passionately: "During the days of moving to Yavne, Kevutzat Rodges agreed to take upon itself another educational burden. It absorbed 24 children without education, especially native-born children and those of *mizrachi* origin from Jerusalem. These children would wander by the hundreds through Old Jerusalem's alleyways without proper education. Many of them were in danger of missionary education... Kevutzat Rodges is the first to do this, and is a flagship model for this daring pioneering enterprise."

After spending over a year in Rodges, the children went to

פעילות בגן הירק ברודגס, עומדת משמאל | שולמית אהרוני (דבורקין)
באדיבות שולמית אהרוני (דבורקין)

Activity in the Rodges vegetable garden, standing at left | Shulamit Aharoni (Daborkin)
Courtesy of Shulamit Aharoni (Daborkin)

"מן העיר אל הכפר":

הסטודנטים פעלו בשני מישורים במקביל בכדי לסייע ליישוב היהודי בעיר העתיקה. מחד - פעלו לחיזוק היישוב היהודי בעיר העתיקה באמצעות מגוון פעילויות, שהוזכרו לעיל, ומאידך - פעלו ללא לאות לחיזוק הנוער.

בראיון מאוחר לאברהם שיף, נזכר דוד הישראלי⁶¹:

"אנחנו קבוצת סטודנטים מיבנה בעיר העתיקה, שהוקמה בשנת '40, ראינו בפעולתנו גם אפשרות רבה מאד להוציא ילדים מן העיר העתיקה להכשרה במסגרת ההתיישבות... חשבנו שאנחנו נעמיק את החינוך שלהם, נעמיק את ההשכלה שלהם, נעמיק את הקשר שלהם לחברה בארץ ע"י כך שנוציא אותם להתיישבות."

חינתו, שולה דבורקין (אהרוני) היתה בגרעין שהגיע לרודגס, כיום כפר אברהם, בפאתי פתח תקוה. שולה, היתה מבאי המועדונית שהקימו הסטודנטים, ובעידוד אמה, הצטרפה לגרעין שהגיע לימים

אריה נווה (נוימרק) הגיע לעיר העתיקה בשנת 1946 "כסטודנט תפרן, ויצאתי משם פצוע קשה"⁵⁹ "בדרך נס, התלקטו סביבי נערים ונערות. מאותו הרגע היינו מחוברים. בין הנערים זוכר את אזולאי, משה מזרחי, מרדכי סרי. אני חושב שבמועדון הזה התגבש חלק מסויים של הקשרים של העיר העתיקה."

עמנואל מידב, הגיע לעיר העתיקה בשלהי 1947 בעקבות אריה נווה, חברו משכבר הימים. "הוא בכלל התכוון להגיע לגוש עציון" נזכר אריה, "אך שכנעתי אותו שזקוקים לו בעיר העתיקה"⁶⁰. עמנואל הגיע לעיר העתיקה במסגרת המשלחת החינוכית, ונהרג בהגנתה.

עמנואל, מייסד שבט "משואות" של הצופים הדתיים בירושלים, היה דמות נערצת שמדריכים וחניכים רבים פעלו לפי דגם העמלנות הצופית שהתווה. היה מעמודי התווך של הגנת הרובע בתש"ח, ונפל על הגנת העיר העתיקה.

Kevutzat Yavne. Rappel, HaYisraeli and Markowitz were the devoted counselors who went with them from the Old City to Rodges, and continued on with them to Kevutzat Yavne. Years later, Yisrael Gigi related: "At Kevutzat Rodges we

מדריכים וחניכים, ביניהם דב אברון. צילם: יהושע מרקוביץ | באדיבות משפחת מרקוביץ
Counselors and youth, among them Dov Evron
Photographer: Yehoshua Markowitz | Courtesy of the Markowitz family

learned half a day, and worked half a day. Until one day in 1944 when we were told that we're going to Kevutzat Yavne, the new settlement near Gedera. At first we were housed in a chicken coop. Housing in those days in the kibbutz were plastered cinder box houses with roof tiles and lifts brought by the members from abroad when they immigrated. Surrounding the farm, I remember green fields, chickens in the coops, cows in the dairy barn and smells of hay, the vegetable garden and flowers in the field. The two wonderful years in the kibbutz and the dedicated support of the pioneer members made me feel beloved and part [of the community], and instilled in me until this day love for the homeland..."

The following is from the *Kevutzateinu* newsletter of Kevutzat Yavne, dated September 29, 1944:

"Yesterday, when a year passed since the day the group of children from Eretz Israel came to our kibbutz, after awaiting this for over a year in Rodges, we thought that its

purpose was to join the pioneering agricultural enterprise at a young age in order to receive necessary extensive preparation... We hope that the children will continue to advance next year in all fields, expand their knowledge in studies, work and become more and more an integral part of our society."

A year later when the youth left to Mikveh Israel, the doubts at the start of their absorption in Kevutzat Yavne were written up in its newsletter: "We were greatly assisted by the devoted work of the counselors who cared for these children when they were still in Jerusalem, and accompanied their development the entire time. In conclusion, we can state that the experience was worth it... Parting is difficult for us and for them."

The "Florentine Children" group was preceded by a group of girls from the Old City who were encouraged by the students to maximize their potential in agriculture. They went to Kibbutz Sde Eliyahu.

Tziona Segal (née Maliach) was the first girl of the Old City to go to Kibbutz Sde Eliyahu. She relates in an interview to *Shibolet*, the kibbutz weekly:

"I told my father that I want to go to the kibbutz. Of course he disagreed and invited all of our synagogue members to our house for advice. And then he said to me: 'If you want, leave now, but you're already not my daughter. He excommunicated me and sat *shiva* [mourning practice] for me... I was 17 when I came here."

In an interview to *Shibolet*, Esther Goldschmid (née Penso) relates: "A group of Hebrew University students in the Old City taught the young people various subjects and organized for us a trip to the kibbutz. We told our parents that the trip was part of the studies of Israel's geography. At home, they were afraid of the kibbutzim, they didn't want to hear about them. I told my mother and brothers about the trip to the kibbutz. I explained to them that if I like the kibbutz, I will stay there a bit. I told them that I want to be among the pioneers. My mother asked my father to agree

לרעה על המשכת פעולותינו בעיר העתיקה?". רעיון המפעל, לדעתו של ד"ר יונאי, נועד לסייע לפתרון בעיית הנוער העוזב. "על פי התוכנית הקניית השכלה עממית לילדים, הכשרתם לחיי עבודה פרודוקטיבית ובראש ובראשונה לחקלאות וכן הקניית הערכים הלאומיים והחברתיים של התנועה החלוצית תעשה בישוים החקלאיים מיסודם של המוסדות הלאומיים."

פראייר לא חסכה במאמצים למצוא מממן לפרויקט. במסגרת מאמצים אלו נוצר קשר בינה לבין קבוצת אישים שבקשו להנציח את זכרו של דוד פלורנטין, פעיל ציבור שהלך לעולמו. בתכתובת ערה בינה לבין ועד עדת הספרדים, הם מציינים: "למותר לנו להעיר, כי אנו מעריכים מאד את פעלכם המועיל, ומקווים כי ממנו תצמח ברכה לפרט ולכלל"⁶⁶.

במכתבה לועד העדה הספרדית מיום 12.9.1943, במלאת שנה לפרוייקט, היא מצרפת דו"ח של פרופסור שטראוס מבית הבריאות "הדסה" בנושא "הניסיון והמסקנות הרפואיים של העברת קבוצת ילדים מהעיר העתיקה בירושלים להכשרה חקלאית בכפר"⁶⁷. "הקבוצה כללה 25 ילד וילדה בגיל 11 עד 13 שנה" מצוין פרופ' שטראוס בדו"ח:

"התפקיד אשר הטלנו על עצמנו היה לקבוע את כשרם הגופני של הילדים ולייעץ, על יסוד ממצאי הבדיקה הרפואית בנוגע לסיודם הראשון בסביבה החדשה... בתום השנה הראשונה לשהיית הילדים בקבוץ רודגס, ערכנו בדיקת בקורת... ילדים אחדים גבהו בשיעור מפתיע, וכמעט כולם עלו עליה עצומה במשקל... ילדים אלה אשר מצב התפתחותם לפני ההכשרה היה למטה מכל סטנדרט אירופי, השיגו תוך שנה אחת את הסטנדרט הזה ואף עליו. עובדה זו בלבד מוכיחה מה ירודה היתה קודם לכן תזונתם של הילדים האלה, מה טובים הם הסיכויים של טיפול מסור בהם, עד כמה היה גופם מצפה להשתחרר מהכבלים שהושמו על התפתחותם, ומה קצר הזמן הדרוש כדי לבצע הבראה מהפכנית כזאת.

עם זאת, הוא קובל על כך שכושר העבודה של הילדים "לא עלה בד בבד עם ההתפתחות הגופנית".

הוא מסכם את הדו"ח בהמלצה גורפת למוסדות הלאומיים לפעול בדרכו של המפעל להכשרת ילדי ישראל.

בספרון "מרודגס ועד יבנה" משנת תש"ד, מתאר קרונה בפאתוס: "ממש בימי ההעברה ליבנה הסכימה קבוצת רודגס ליטול על עצמה עול חינוכי נוסף. היא קלטה עשרים וארבעה ילדים חסרי חינוך מבין ילדי הארץ ועדות המזרח בירושלים ביחוד. ילדים אלו מתגלגלים למאות בסמטאותיה של ירושלים העתיקה באין להם חינוך מתאים.

לקבוצת יבנה. היא זכרת בערגה⁶⁸, בימים בהם עבדו בגן הירק חצי יום ולמדו חצי יום.

דוד הישראלי מתאר את החיים ברודגס בראיון לאברהם שיף⁶⁹: "היינו שלושה מדריכים. הלימודים התקיימו במקום... ראשית כל, תפקידנו הראשון היה להכניס את הילדים למסלול של לימודים, למסלול של עבודה. התחלנו במשק. שם במקום היה לנו גן ירקות... לילדים היה סדר יום קבוע, מ-6:30 בבוקר - תפילה, אוכל, לימודים. אחרי הצהרים - הפסקה קצרה ועבודה, אחר כך הכנת שעורי ערב, וכך הלאה."

את התגייסותה של רחה פראייר, ממשיך ומתאר דוד הישראלי: "כנראה בירושלים נתקלה בתופעה זאת לעיתים קרובות, של ילדים מוזנחים ברחובות, משוטטים, ללא מטרה וללא תכלית. חשבה שזה שדה פעולה שיש לעשות בו הרבה מאד... עמדנו איתה בקשר רצוף, קבוע. וגם היא עמדה איתנו בקשר על ידי ביקורים... במאמרו המסכם על המפעל להכשרת ילדי ישראל, מצוין ד"ר יוסף יונאי⁶⁴ את פועלה של רחה פראייר למען הנוער העוזב בארץ ישראל. בשנת 1933 עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, הגתה פראייר את רעיון עליית הנוער מגרמניה לקיבוצים בארץ ישראל. בדרך זו קיוותה להצילם מכליה. לאחר שהקבוצה הראשונה של "עליית הנוער הגיעה בשנת 1934 לעין חרוד פרסה הנרייטה סאלד את חסותה על המפעל, מתוקף היותה מנהלת המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי.

"משעלתה רחה פראייר לארץ ישראל, הסתבר לה שלא תוכל להשתלב בצורה פעילה בהנהלת עליית הנוער", ועל כן היא יזמה הקמת מסגרת חינוכית אחרת, שנועדה לטפל בילדים בני הארץ, גילאי 11-12, החיים במשפחות מצוקה, ותותאם לרעיון החינוך החקלאי". מסכם יונאי את השתלשלות העניינים.

ואכן, בסתימתו של ג' (1942), הצליחה פראייר הנמרצת להוציא קבוצה ראשונה של בני עניים מהעיר העתיקה בירושלים להתחנכות ביישוב קיבוצי.

במכתבו למאגנס⁶⁵ בתשרי תש"ב מדווח שטאל על ראשית המגעים בין רחה פראייר לסטודנטים: " הגב' פראייר ששמעה על קבוצתנו ופעילויותיה ניגשה אלינו לפני כחודשיים בהצעה דלקמן: בדעתה להוציא קבוצה של 25 ילדים וילדות בגילאי 11-13 מילדי העיר העתיקה לשם חינוכם בכפר במסגרת חברת ילדים במשך 3 שנים. אחד או שניים מחברי קבוצתנו יצאו כמדריכים עם הילדים..." למרות החיוב שבהצעה, מתברר מהמשך מכתבו, שהסטודנטים התלבטו ארוכות: "האם לא תשפיע הוצאת הילדים

קבלת פנים לילדי פלורנטיין בקבוצת יבנה, 1944?
באדיבות ארכיון קבוצת יבנה

Welcoming the Florentine children at Kevutzat Yavne, 1944?
Courtesy of Kevutzat Yavne Archives

to my going, but my father was adamant in his refusal: 'We've seen girls leave home to stray ways. Don't do this to us...' In his opinion, a daughter doesn't leave home before her wedding... Father banished her from the family... Father didn't believe there was a religious kibbutz. Kibbutzim had a bad name those days. Only a year later, father accepted me back home. This was when I brought Yosef home as a bridegroom."

Mazal Hess (née Sidis) received her mother's approval to go to Sde Eliyahu. From the telephone interview with Mazal: "I participated in the evening classes in the club. We learned history, geography and literature. It was very interesting. The idea was to expand our knowledge. The students influenced us to leave the Old City to the kibbutzim and youth villages. I traveled for family reasons to Raanana for two years, and when I returned, the settlement nucleus

came apart. I went around with my friend Mazal Suissa to the kibbutzim of the Religious Kibbutz Movement: Yavne, Sde Eliyahu and Tirat Zvi. We decided to choose Sde Eliyahu because Eliezer Goldman and Nachum Miloh [counselors in the Old City] were there. Counselor Moshe Pollack negotiated with my mother. He explained to my mother about the Religious Kibbutz. She wanted me to advance, and she agreed."

In a telephone interview, Moshe Pollack confirms this: "I came to the Old City in 1943 as a student, and taught mainly history to the girls. As role models, we convinced the parents not to worry. There was nothing farther from Jerusalem than Kibbutz Sde Eliyahu in the Beit Shean Valley. If we hadn't spoken to the parents, they wouldn't have let their children go to the kibbutz."

Really – a Kibbutz? Relations between the Yavne Students and the Religious Kibbutz

Nurse Toaster describes in the medical report the students as "a kibbutz of eight ultra-Orthodox students" living kibbutz life and dining and wining together twice a day. Their expenses were shared, according to the detailed reports presented to Dr. Magnes, the Mizrahi Women and the Gugenheimer playgrounds. In the interview to Eli Berman, Hayut smiles as he recalls: "We saw ourselves as an urban kibbutz. We called it 'the ironic kibbutz' ['ironic' similar to 'ironi' – Hebrew for 'urban']. Because we weren't entirely a kibbutz, but we lived kibbutz life in these fields... We had a budget from Dr. Magnes which was the rental fee, and a monthly lira for each one of us... From this we decided to supply the apartment's needs, the cleaning products, breakfast and supper. All the rest, we paid out individually..."

"We didn't come to the Old City to be a kibbutz, to live a shared life as in the kibbutz, we also didn't latch onto the kibbutz movement officially, we also weren't sent by it. But we became a partial kibbutz because of our mission. But

בראיון לעיתון השבועי הקיבוצי "שיבולת"⁷³ ספרה אסתר גולדשמיד (לבית פנסו): "קבוצת סטודנטים שהגיעה מהאוניברסיטה העברית לעיר העתיקה, לימדה את הצעירים מקצועות שונים, ולסיום ארגנה לנו טיול לקיבוץ. להורים סיפרנו שהטיול הוא במסגרת לימודי ידיעת הארץ. בבית פחדו מקיבוצים, לא רצו לשמוע על כך. לאמא ולאחים ספרתי על הטיול לקיבוץ. הסברתי להם שאם הקיבוץ ימצא חן בעיני אולי אשאר שם קצת. אמרתי להם שאני רוצה להיות בין החלוצים ולעזור להם... לפני היציאה אני נפרדת מהצמות העבות והארוכות שהיו לי אז... רציתי להיות כמו החלוצים. אמא מבקשת מאבא שיסכים לנסיעתי, אך אבא עומד בסירובו: כבר ראינו בנות שעזבו את הבית ויצאו לתרבות רעה. אל תעשי לנו זאת... בעיניו בת לא עוזבת את הבית לפני חתונתה... אבא נידה אותי מהמשפחה... אבא לא האמין שיש קיבוץ דתי. לקיבוצים אז יצא שם לא טוב... רק לאחר יותר משנה, אבא קיבל אותי שוב לביתו - זה היה כאשר הבאתי את יוסף כחתן..."

מזל הס (לבית סידיס) קבלה את ברכתה של אמה למעבר לשדה אליהו. בראיון טלפוני⁷⁴ ספרה מזל: "השתתפתי בשיעורי הערב במועדונית. למדנו הסטוריה, גאוגרפיה, ספרות. היה מעניין מאד. הרעיון היה להרחיב את הדעת. הסטודנטים השפיעו עלינו לעזוב את העיר העתיקה לקיבוצים ולכפרי הנוער. נסעתי מסיבה משפחתית לשנתיים לרעננה, וכשחזרתי הגרעין להתיישבות התפרק. הסתובבתי עם חברתי מזל שוישיא בין קיבוצי הקיבוץ הדתי: יבנה, שדה אליהו וטירת צבי. החלטנו לבחור בשדה אליהו בגלל אליעזר גולדמן ונחום מילוא (המדריכים בעיר העתיקה) שהיו שם. את המשא ומתן עם אימי ניהל המדריך משה פולק. הוא הסביר לאימי על הקיבוץ הדתי, היא רצתה שאתקדם, והסכימה". בראיון טלפוני⁷⁵ אשר משה פולק את הנאמר: "הגעתי לעיר העתיקה בשנת 1943 כסטודנט, ולימדתי בעיקר היסטוריה את הנערות. הדוגמא האישית שנתנו שכנעה את ההורים שאין מה לחשוש. לא היה דבר רחוק יותר מירושלים מהקיבוץ שדה אליהו בעמק בית שאן. אלמליא דברנו עם ההורים - לא היו נותנים לילדים ללכת לקיבוץ".

האמנם קיבוץ? קשרים בין הסטודנטים חברי ברית "יבנה" לקיבוץ הדתי

כזכור, האחות טוסטר הגדירה בדו"ח הרפואי את הסטודנטים כ"קיבוץ של שמונה סטודנטים חרדים" החיים חיי קיבוץ וסועדים

לרבים מהם אורבת סכנת החינוך המיסיונרי... קבוצת רודגס היא הראשונה שעשתה זאת והריהי אף כאן אם למפעל חלוצי נועז"⁶⁸ לאחר שהייה של למעלה משנה ברודגס, הגיעו הילדים לקבוצת יבנה. רפל, הישראלי, ומרקוביץ המדריכים המסורים שליוו אותם מהעיר העתיקה לרודגס, המשיכו ללוותם גם בקבוצת יבנה.

לימים, סיפר ישראל גיגי:⁶⁹ "בקבוצת רודגס למדנו חצי יום וחצי יום עבדנו. עד שיום אחד בשנת 1944, נתבשרנו שאנו הולכים לקבוצת יבנה, התיישבות חדשה ליד גדרה. בתחילה שיכנו אותנו בלול. המגורים באותה תקופה בקיבוץ היו בתי בלוקים מטוייחים עם רעפים וליפטים שהביאו החברים מחו"ל כשעלו ארצה. מסביב למשק אני זוכר את השדות הירוקים, את התרנגולות בלולים, את הפרות ברפת, ריחות החציר. גן הירק והפרחים בשדה. שנתיים נפלאות בקיבוץ עם תמיכה צמודה של החברים החלוצים גרמו לי להרגיש אהוב ושייך, ונטעו בי עד עצם היום הזה את האהבה למולדת..."

בעלון קבוצת יבנה "קבוצתנו" נכתב ביום 29.9.1944:

"אתמול במלאת שנה מיום בואה של קבוצת הילדים מא" למשקנו אחרי שחכתה לכך למעלה משנה ברודגס, חשבונו קבוצה זו כחלק מקבוצה גדולה מתנועה גדולה של נוער וילדים א"י שמטרתה היא הצטרפות למפעל החלוצה החקלאי בגיל צעיר כדי לקבל את ההכנה הדרושה מכל הבחינות... אנו תקוה שהילדים ימשיכו בהתקדמותם בשנה הבאה בכל השטחים, ירחיבו את ידיעותיהם בלמודים, בעבודה וישתמשו יותר ויותר בחיי חברתנו"⁷⁰

שנה מאוחר יותר, נכתב בעלון קבוצת "יבנה" עם עזיבת הנוער למקווה ישראל על הספקות שהיו בראשית הדרך בקשר לקליטת ילדי העיר העתיקה. "נעזרנו בהרבה ע"י העבודה המסורה של המדריכים שטפלו בילדים אלה עוד בהיותם בירושלים וליוו אותם בהתפתחותם במשך כל התקופה. בסיכום נוכל לקבוע שהניסיון היה כדאי... הפרידה קשה לנו ולהם"⁷¹.

לקבוצת "ילדי פלורנטיין" קדמה קבוצת נערות מהעיר העתיקה שהסטודנטים עודדו אותן להגשמה חקלאית, והן פנו להתיישבות בשדה אליהו.

ציונה סגל, (לבית מליח) היתה הנערה הראשונה שהגיעה מהעיר העתיקה לקבוץ שדה אליהו. היא ספרה בראיון ל"שיבולת"⁷²:

"אמרתי לאבא שלי שאני רוצה ללכת לקיבוץ. הוא כמובן לא הסכים והזמין את כל המתפללים בבית הכנסת שלנו אלינו הביתה להתייעצות. ואז אמר לי: אם את רוצה תעזבי עכשיו, אבל את כבר לא הבת שלי. הוא החרים אותי וישב עלי שבעה... הייתי בת 17 כשהגעתי לכאן."

את ליבם פעמיים ביום בצוותא. הצאותיהם, כנלמד מהדוח"ת המדוקדקים שמסרו לד"ר מאנגס, לנשות מזרחי ולמגרשי גוגנהיימר היו משותפות.⁷⁶ בראיון לאלי ברמן⁷⁷ נזכר חיות בחיור: "אנחנו ראינו את עצמנו אז קיבוץ עירוני. קראנו לזה קיבוץ אירוני. כי לא היינו קיבוץ ממש בכלל במובנים, אבל חיינו חיי קיבוץ בתחומים אלה... קבלנו תקציב מדוקטור מאנגס שהוא תשלום שכר דירה, ולירה בחודש עבור כל אחד ואחד...מזה אנחנו החלטנו לספק את צרכי הדירה, חומרי ניקוי, וכ"ו וארוחת בוקר וארוחת ערב. כל היתר היינו אנשים פרטיים..."

"אנחנו לא באנו לעיר העתיקה כדי להיות קיבוץ, כדי לחיות חיי שיתוף כפי המקובל אז בתנועה הקיבוצית, גם לא הסתנפנו רשמית לתנועה הקיבוצית, גם לא נשלחנו על ידה. אבל הפכנו להיות קיבוץ חלקי בגלל המשימה שקבלנו על עצמנו. אבל המשימה שקבלנו על עצמנו הובילה לקיבוץ... היא הובילה אותנו למחשבה שעתיד חינוכם של ילדים אלה הוא בקיבוץ..."

מפרוטוקול פגישת חוג הסטודנטים של העיר העתיקה עם אנשי קבוצת "יבנה" בכ"א אייר תש"ג עולה שהסטודנטים החליטו להצטרף לקיבוץ הדתי. נציגי הסטודנטים דוד הישראלי, דב אברון, יוסף דמסט ואליעזר שטרן "באו להחלטתם להצטרף לקיבוץ מתוך הכרה ברורה ברעיונות הקיבוץ הדתי..."⁷⁸. עם זאת, דרשו הסטודנטים שהקיבוץ הדתי "יחשב את ההדרכה בעיר העתיקה לעניינו הוא". הם מביעים את חששם שהצטרפות הסטודנטים לקבוצת יבנה תפגע בהדרכה בעיר העתיקה.

חשש זה מתעצם במכתבו של שלמה בירנבוים ב'28.11.44 למועצת הקיבוץ הדתי בשדה אליהו⁷⁹ "זה זמן רב שקיימים קשרים הדוקים בינינו ובין הקיבוץ הדתי:

א. ע"י שליחת הילדים מהעיר העתיקה לשדה אליהו וליבנה.
ב. ע"י המדריכים אשר עזבו אותנו ונכנסו לפעילות חינוכית במסגרתם.

אנו תקוה שקשרים אלה ימשכו גם להבא, אך לא רק בכיוון מהעיר העתיקה לקיבוץ, אלא גם בכיוון ההפוך, שאנשים מהקיבוץ הדתי הבאים ירושלימה ואשר מוכשרים לעבודה חינוכית ישתפו פעולה איתנו בעבודתנו בעיר העתיקה ובשאר שכונות העוני של ירושלים". תוחלתו נכזבה.

במכתב נרגן משהו הממוען למזכירות הסטודנטים "יבנה" בעיר העתיקה מיום 30.7.43 מבקש הקיבוץ לדעת על תוכניות הסטודנטים לפעילות מבעוד מועד היות "ומזכירות הקיבוץ קבלה גם אחריות ידועה לגבי מפעלכם בעיר העתיקה".⁸⁰

שלמה בירנבוים, מזכיר הסטודנטים שולח "דו"ח פעילות קבוצתנו, כתום 5'1/2 שנה לעבודתה בקרב תושבי העיר העתיקה" למזכירות הקיבוץ הדתי.⁸¹ בירנבוים הנמרץ לא חסך במאמצים וסקר את המפעל מראשיתו. תאר בתמציתיות את מצב הנוער והסביר את חשיבות ההתמקדות בו.

הוא מסכם: "אנו רואים בצורת השיכון של מדריכים בשכונות את הדרך היעילה ביותר בטיפול "הנוער למען הנוער". לדבריו יש לפעול למען הכשרה מקצועית של הנוער (קורסי בישול, תפירה, נגרות, וכ"ו).

אמצעים למימון הפעילות:

בתחילה מימן ד"ר מאנגס את הפעילות. מאוחר יותר - הצטרכו הסטודנטים לחפש מקורות מימון שונים ומגוונים לפרוייקט. מעיון במסמכים בעזבונו של יהושע מרקוביץ, עולה שכבר בשנת 1941 היו הסטודנטים במו"מ עם ועדת גוגנהיימר, ונשות המזרחי כדי לסייע במימון הפעילויות.

הועד הלאומי שדאג לחינוך העברי של הישוב, דאג להקמת מועדוניות נוער לילדים לנשים עובדות ברחבי הארץ.⁸² בעיר העתיקה, שני בתי הספר תחת פיקוחו של הועד הלאומי: תלמוד התורה הספרדי בהנהלת חנינא מזרחי וביה"ס לבנות ב' בהנהלתה של הגב' גליקליך.

בתיווכו של יוסף מיוחס, מהועד הלאומי, נאותו מנהלי בתי הספר לקיים את פעילויות המועדונים בתחומן. מי בחפץ לב (מזרחי) ומי בטרוניות ותואנות שונות ומשונות (גליקליך).

במכתבו לגב' ויטלס יו"ר ועדת גוגנהיימר הדסה, מיום 29.8.1941⁸³ כותב מיוחס שהחריגה הכספית בעלות המועדונים בעיר העתיקה נבעה מהצורך לקיים שני מועדונים נפרדים לבנים ולבנות. הוא מסכם בבקשה: "אני סבור שהמפעל בעיר העתיקה ראוי לתמיכה מלאה של הועדה שלנו, אולם ביודעי את המצב הכספי של הועדה, הנני חושב שראוי המפעל הזה לתמיכה מטעם הועדה לשעת חירום של הדסה".

עם זאת, נכללו ילדי העיר העתיקה במפעל הקייטנות של הועד הלאומי. בדו"ח יולי 1941 מציין מרקוביץ שמיוחס מימן מדריך אחד לקייטנה.⁸⁴

הקשר עם הועד הלאומי היה עקיף למדי, ורק בשלהי תקופת המנדט החל להתבטא בהכשרת המדריכים, ישיבות משותפות. התשלום למדריכי העיר העתיקה בחודשי המצור בלבד, שולמו לאחר נפילת הרובע ע"י הועד הלאומי.⁸⁵

the situation of the youth, explaining the importance of placing their needs in the center. He concludes: "We see that the counselors residing in the neighborhoods are the most efficient way to take care of 'youth for youth.'" He states that the youth must be trained professionally (cooking classes, sewing, carpentry, etc).

Funding the Project

At the beginning, Dr. Magnes funded the activities. Later on the students had to find different funding sources for the project.

According to documents from Yehoshua Markowitz's estate, already in 1941 the students negotiated with the Gugenheimer Committee and Mizrahi Women to assist in funding the activities.

The National Committee, in charge of Hebrew education of the Yishuv, established youth clubs for children and working women throughout the country. There were two schools under the supervision of the National Committee in the Old City: the Sephardic Talmud Torah headed by Chanina Mizrahi and the Girls' School B' headed by Mrs. Glicklich.

Due to the mediation of Yosef Meyuhas of the National Committee, the principals of the schools agreed to hold the clubs' activities in their schools. Some were keen (Mizrahi), and some had peculiar excuses (Glicklich).

Meyuhas writes in a letter dated August 29, 1941 to Ms. Vitaless, chairwoman of the Hadassah Gugenheimer Committee, about the irregular expenses of the clubs in the Old City due to the need for two separate clubs – for boys and for girls. He concludes with a request: "I feel that the Old City enterprise is worthy of the full support of our committee, but since I know the financial situation of the committee, I think it is appropriate that this enterprise receive support from the Hadassah Emergency Committee."

The Old City children were included in the summer camp program of the National Committee. In a report from July

our mission led to the kibbutz... It led us to the idea that the future of the education of these children is the kibbutz..."

From the protocol of a meeting of Old City students and Kevutzat Yavne members in May 1943, it seems that the students had decided to join the Religious Kibbutz. Representatives of the students, David HaYisraeli, Dov Evron, Yosef Demest and Eliezer Stern "decided to join the kibbutz out of a clear awareness of the ideas of the religious kibbutz..." The students demanded that the Religious Kibbutz "consider the counseling in the Old City as its own business..." They were concerned that joining Kevutzat Yavne would affect the students' counseling in the Old City.

This concern intensified in a letter of Shlomo Birnbaum on November 28, 1944 to the Kibbutz Council in Sde Eliyahu:

"For a long time, there are close contacts between us and the Religious Kibbutz:

by sending children from the Old City to Sde Eliyahu and to Yavne;

by counselors who left us to educational work within your framework.

"We hope that these contacts will continue in the future, but not only from the direction of the Old City to the kibbutz, but in the reverse direction, that the people in the Religious Kibbutz will come to Jerusalem, and those with educational skills will cooperate with us in our work in the Old City and other poor neighborhoods of Jerusalem." His expectations fell through.

In a letter written to the secretariat of the Yavne students in the Old City dated July 30, 1943, the kibbutz requested to know the plans of the students in advance since "the secretariat and the kibbutz are also publicly responsible for your enterprise in the Old City."

Shlomo Birnbaum, the students' secretary, sent "an activity report to our group, after 5.5 years of work among residents of the Old City" to the Religious Kibbutz secretariat. The dynamic Birnbaum made every effort to review the enterprise from its beginnings. He succinctly described

מלכה טרגן בחברת מדריכים ממועדוניות אחרות? 1944?
צילום: יהושע מרקוביץ | באדיבות משפחת מרקוביץ
Malka Taragan with counselors from other clubs, 1944?
Photographer | Yehoshua Markowitz | Courtesy of the Markowitz family

1941, Markowitz states that Meyuhas funded one counselor for the camp.

The connection to the National Committee was rather indirect, and only towards the end of the Mandate they trained counselors and shared meetings. Payment to the Old City counselors during the months of the siege was from the National Committee only after the fall of the Jewish Quarter.

The sad state of nutrition of most of the children was noticed by the students. They tried indefatigably to organize the amount needed to budget the "milk project." In a report of "activities of the group in February 1941," Rappel states: "We are looking for an allocation for the milk project. We went to the Mizrahi Women's Organization to be responsible to finance the girls' club. The club's monthly budget is nearly 4 Palestine pounds... And if we succeed

with this, and we'll know this in the next few days, with the Gugenheimer Fund's agreement, we can transfer part of the budget from them to the milk project."

Thus receiving allocations for the activities required initiative, resourcefulness, and ingenuity. Without doubt, the students, members of the Yavne Association, excelled in this.

According to the thorough report written by Shlomo Birnbaum in 1945, the main sources of funding for the students were from Dr. Magnes (125 Palestine pounds) and the Gugenheimer Committee (130 Palestine pounds). Other smaller donors to the project were the Mizrahi Women's Organization in Eretz Israel and America, the Religious Youth Department of the Zionist Executive, the Cultural Department of the National Committee, the World Mizrahi, the Executive Committee of HaPoel HaMizrachi, the Government of Eretz Israel – the Ministry for Probation and Social Aid, the Students Union of the Hebrew University and the Youth Department (a one-time allocation for the library).

Shlomo Birnbaum relates in an interview, and documents reveal, that he applied every year to various authorities to renew the funding needed for the project (WIZO, World Mizrahi, the youth probation officer of the British Mandate). "It was a Sysphean task to collect the money," recalls Birnbaum. "Most of the institutions wanted to give a one-time donation. After giving once, I requested again." He remarks, on the balance sheet of 1945: "The work conditions necessitate a staff of ten counselors, but due to the limited budget, there will be eight."

Ingenuity to locate potential donors for the project was needed also in 1946. Birnbaum added to the list of donors the Bnei Brith lodge, the Educational Department of the National Committee and the Kehilla Committee.

Conclusion

Towards the end of the British Mandate, the activities of the members of the Yavne Religious Students Association continued in the Old City despite difficulties. In reports

בהערות למאזן תש"ה, מציין בירנבוים: "תנאי העבודה מחייבים חבר מדריכים של 10 איש, אך בהתחשב עם התקציב המצומצם הועמד על שמונה".

היצירתיות במציאת התורמים הפוטנציאליים לפרוייקט נמשכה גם בשנת תש"ו. בירנבוים צרף לרשימת התורמים את לשכת בני ברית, מחלקת החינוך שליד הועד הלאומי ואת ועד הקהילה.⁸⁹

סוף דבר

בשלהי תקופת המנדט נמשכה פעילות "חברי ברית סטודנטים יבנה" בעיר העתיקה למרות הקשיים. בדוחו"ת שכתב שלמה בירנבוים נזכר המדינה, עיריית ירושלים הוא מציין את הקושי בהשגת מדריכים מקצועיים בשל קשיים תקציביים. במכתב פתוח לסטודנט הדתי הוא שב וקורא לו להצטרף למשימה הלאומית.⁹⁰ עם נפילת הרובע בתש"ח נסתם הגולל על פעילות מבורכת זו. בשנות הארבעים פעלו בארץ מועדוניות נוער רבות. הצלחתה וייחודה של פעילות ברית הסטודנטים "יבנה" היא בהקמת דגם חדש וייחודי: חיים בתוך הקהילה.

הסטודנטים הנחילו לקהילה בה חיו את הערכים בהם האמינו: ערכי החלוציות וההתיישבות, השכלה וחיי עמל.

עם פרוץ מלחמת העצמאות, גוייסו חניכי המועדוניות בעיר העתיקה ללחימה כנדנע"ים וקשרים בהגנת הרובע. ביניהם היו שנהרגו, נפצעו ונפלו בשבי הליגיון.

הערכים אותם הקנו להם במרוצת השנים מדריכיהם, חברי ברית הסטודנטים "יבנה" עמדה להם בעת פקודה.

מצבם התזונתי הקשה של מרבית הילדים לא נעלם מעיני הסטודנטים. הם ניסו ללא ליאות לארגן את הסכום הדרוש לתקציב "מפעל החלב". בדו"ח "מפעולות הקבוצה בחודש פברואר 1941" מציין רפליס: "אנו מחפשים אחרי תקציב למפעל החלב. פנינו להסתדרות נשים מזרחי שתקבל על עצמה את תקציב המועדון לבנות. תקציב המועדון הוא קרוב ל-4 לא"י לחודש... ואם נצליח בדבר מה שצריך להתברר בימים הקרובים, נוכל בהסכמת קרן גוגנהיימר להעביר חלק מהתקציב שאנו מקבלים מהם למפעל החלב".

אם כן, השגת תקציבים לפעילויות דרשה יוזמה, תושיה ויצירתיות, בהם ללא ספק, הצטיינו הסטודנטים חברי ברית הסטודנטים יבנה. בדו"ח המפורט והדקדקני שכתב שלמה בירנבוים⁸⁷ עולה שבשנת תש"ה מקורות המימון העיקריים שעמדו בפני הסטודנטים היו ד"ר מאגנס (125 לא"י) וועדת גוגנהיימר (130 לא"י). יתר התורמים לפרוייקט בסכומים פחותים היו הסתדרות נשי מזרחי בא"י ובאמריקה, מחלקת הנוער הדתי שע"י ההנהלה הציונית, מחלקת התרבות של הועד הלאומי, המרכז העולמי של המזרחי, הועד הפועל של הפועל המזרחי, ממשלת א"י - המשרד למבחן ועזרה סוציאלית, הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה ומחלקת הנוער (הקצבה חד פעמית עבור ספרייה).

מראיון עם שלמה בירנבוים⁸⁸ ומעיון במסמכים עולה שהוא לא חסך מאמץ, ומידי שנה פנה לגורמים השונים כדי לחדש את התרומה ההכרחית לפרוייקט. (ויצ"ו, המרכז העולמי של המזרחי, קצין המבחן לנוער של ממשלת המנדט). "זו היתה עבודה סזיזיפית לאסוף את הכסף" נזכר בירנבוים, "מרבית המוסדות בקשו לתת תרומה חד פעמית. אחרי שנתנו פעם אחת, בקשתי שוב".

הערות למאמר:

1. "הפעילות החינוכית והחברתית של 'קבוצת יבנה' בעיר העתיקה בירושלים, ת"ש - תש"ח (1940-1948), קתדרה 38 (1985), עמ' 161
2. ארכיון קבוצת יבנה - ראיין עם מרדכי חיות - 7/4/1998
3. אהרון בן נבות, "סטודנטים ומסיימים של האוניברסיטה העברית בשנים 1925-1947", בתוך: חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי הוצאת מאגנס, ירושלים 2003, עמ' 304
4. אסתר שטיין אשכנזי, "ארגוני הסטודנטים באוניברסיטה ופעילותם בתקופת המנדט", בתוך: חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי-הוצאת מאגנס, ירושלים 2003, עמ' 373-372
5. ארכיון האוניברסיטה העברית, יולי - דצמבר 1939
6. ארכיון האוניברסיטה העברית, יולי-דצמבר 1939
7. ארכיון קבוצת יבנה - ראיין עם דב רפל - 1.3.1976
8. "הפעילות החינוכית והחברתית של 'קבוצת יבנה' בעיר העתיקה בירושלים, ת"ש - תש"ח (1940-1948), קתדרה 38, עמ' 169
9. ארכיון קבוצת יבנה - ראיין עם מרדכי חיות - 7.4.1998
10. מאסף "יבנה", א, 1939
11. ארכיון קבוצת יבנה - ראיין עם מרדכי חיות - 7.4.1998
12. ארכיון קבוצת יבנה - ראיין עם דוד הישראלי - 20.10.1985
13. יבנה - בטאון האקדמי הדתי, ניסן תש"ו, עמ' 143-144
14. יבנה - בטאון האקדמי הדתי, ת"ש עמ' 147

טיול לעטרות, 1946? באדיבות פנינה שרון (שושלב) | אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש קפלן
 Trip to Atarot 1946? Courtesy of Pnina Sharon (Shushlev)
 Collection of the Isaac Kaplan Old Yishuv Court Museum

written by Shlomo Birnbaum (State Archives, Jerusalem Municipality), he states the difficulty in getting professional counselors due to financial straits. In an open letter to the religious student he again calls on him to join the national mission. When the Jewish Quarter fell in 1948, this valuable project was brought to its end. In the 1940s, there were many youth clubs. The success and uniqueness of the activity of the Yavne students was that it created a novel and unique model: life within the community. The students instilled the values they believed within the

community: pioneering and settlement values, education and a life of labor. With the outbreak of the War of Independence, the youth of the Old City clubs were recruited to fight as Gadna youth and as radio communicators in the defense of the Jewish Quarter. Some of them were killed, injured, or fell in the Jordanian Legion captivity. The values that they received over the years from their counselors, who were members of the Yavne Religious Students Association, stood them well when they were called to duty.

- .14 קתדרה, 38, עמ' 162
- .15 ארכיון קיבוץ שדה אליהו - שיבולת, 281, 24.6.1985
- .16 לשעה ולדורות אוסף כרוזים ומוזעות מאוסף בנימין קלוגר, קובץ שלישי, ירושלים תשל"ו, עמ' 42.
- .17 קתדרה, 38, עמ' 169
- .18 קתדרה, 38, עמ' 174-173
- .19 תמי רזי, בניין שולי האומה: נוער עוזב בתל אביב בשנות ה'30 וה'40, רמת גן תשס"ו. עמ' 3
- .20 תמי רזי, עמ' 145, הערה 27.
- .21 ניב הסטודנט, שבט תש"ב.
- .22 משה בריל, עמ' 81, ילדי הרחוב בירושלים, חברה להוצאת ספרים ע"י האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1941. עמ' 6
- .23 משה בריל, עמ' 18, ילדי הרחוב בירושלים, חברה להוצאת ספרים ע"י האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1941.
- .24 משה בריל, עמ' 19, ילדי הרחוב בירושלים, חברה להוצאת ספרים ע"י האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1941.
- .25 זהבית שנקלובסקי, חזון ומציאות בתהליך בניין אומה: ילדות וילדי עיר בשנות הבית הלאומי (1918-1948), רמת גן 2009
- .26 שנקלובסקי, עמ' 144
- .27 שנקלובסקי, עמ' 157
- .28 ארכיון האוניברסיטה העברית, ינואר-אפריל 1941
- .29 ארכיון האוניברסיטה העברית, ינואר-אפריל 1941
- .30 עזבון יהושע מרקוביץ
- .31 ארכיון האוניברסיטה העברית, ינואר - אפריל 1941
- .32 ארכיון האוניברסיטה העברית, ינואר - אפריל 1941
- .33 קתדרה, 38, עמ' 176
- .34 קתדרה, 38, עמ' 166
- .35 קתדרה, 38, עמ' 165-168
- .36 קתדרה, 38, עמ' 167
- .37 קתדרה, 38, עמ' 170
- .38 עזבון יהושע מרקוביץ
- .39 קתדרה, 38, עמ' 168
- .40 ארכיון קבוצת יבנה - ראיון עם דב רפל - 1.3.1976
- .41 ארכיון קבוצת יבנה - ראיון עם מרדכי חיות - 7.4.1998
- .42 קתדרה, 38, עמ' 174-175
- .43 קתדרה, 38, עמ' 180
- .44 ארכיון קבוצת יבנה - ראיון עם מרדכי חיות - 7/4/1998
- .45 קתדרה, 38, עמ' 177-176
- .46 קתדרה, 38, עמ' 182-181
- .47 עזבון יהושע מרקוביץ
- .48 ראינונו עם מלכה טרגן - 14.11.10, 18.11.10 - ארכיון מוזיאון חצר הישוב הישן/אורה פיקלצברי
- .49 ארכיון ציוני מרכזי. תיק 817/8843
- .50 ארכיון ציוני מרכזי. תיק 817/8843
- .51 ראיון טלפוני עם יוסף טמיר (טנג'י) - 25.1.11
- .52 ארכיון ציוני מרכזי. תיק 817/8843
- .53 ארכיון ציוני מרכזי. תיק 817/8843
- .54 עזבון יהושע מרקוביץ
- .55 ארכיון ציוני מרכזי. תיק 817/8843
- .56 עזבון יהושע מרקוביץ
- .57 ארכיון ציוני מרכזי. תיק 817/8843
- .58 להרחבה: יובל דרוו, "תנועות הנוער ובית הספר", בתוך: מרדכי נאור (עורך) תנועות הנוער (1920-1960), 1989, עמ' 159-171
- .59 ראיון עם אריה נווה (נוימרק) - 30.12.10 - ארכיון מוזיאון חצר הישוב הישן - אורה פיקלצברי
- .60 ראיון טלפוני עם אריה נווה (נוימרק) - 30.3.11 - ארכיון מוזיאון חצר הישוב הישן/אורה פיקלצברי
- .61 ארכיון רחה פראייר - ללא תאריך
- .62 ראיון עם שולה (דבורקין) - אהרוני - 28.11.10 - ארכיון מוזיאון חצר הישוב הישן/אורה פיקלצברי
- .63 ארכיון רחה פראייר - ללא תאריך
- .64 יוסף יוגאי, "שישים שנות מסגרת חינוכית חוץ ביתית (ה"מפעל" להכשרת ילדי ישראל), מתוך: בין 50 ל-60 עשור שישי לעשיה ברוכה, 2003, עמ' 28-34
- .65 עזבון יהושע מרקוביץ
- .66 ארכיון עיריית ירושלים, תיק 6237 מיכל 9 - מכתב מיום 7.10.1942
- .67 ארכיון עיריית ירושלים, תיק 6225, מיכל 4
- .68 משה קרונה מכורה, ב', מרודגס עד יבנה, ירושלים תש"ד, עמ' 40
- .69 ארכיון קבוצת יבנה - דברים שנכתבו לכבוד כנס בוגרי עליית הנוער בקבוצת יבנה - 29.8.01
- .70 ארכיון קבוצת יבנה - עלון "קבוצתנו"
- .71 ארכיון קבוצת יבנה - עלון "קבוצתנו"
- .72 ארכיון קיבוץ שדה אליהו - עיתון "שיבולת" - 30.4.1983
- .73 ארכיון קיבוץ שדה אליהו - עיתון "שיבולת" - 20.7.1984
- .74 ראיון טלפוני עם מזל הס - 14.2.11 - ארכיון מוזיאון חצר הישוב הישן/אורה פיקלצברי
- .75 ראיון טלפוני עם משה פולק - 14.2.11 - ארכיון מוזיאון חצר הישוב הישן/אורה פיקלצברי
- .76 ארכיון הקיבוץ הדתי - 215-35. גנוך המדינה 4855/31 מ
- .77 ארכיון קבוצת יבנה - ראיון עם מרדכי חיות - 7.4.1998
- .78 ארכיון הקיבוץ הדתי - 85-561א
- .79 ארכיון הקיבוץ הדתי - 35-215
- .80 ארכיון הקיבוץ הדתי - 35-215
- .81 ארכיון הקיבוץ הדתי - 35-215
- .82 ארכיון הקיבוץ הדתי - 35-215
- .83 שנקלובסקי, עמ' 157-159
- .84 עזבון יהושע מרקוביץ
- .85 גנוך המדינה ג - 771/2 מכתב מיום 1.6.48
- .86 עזבון יהושע מרקוביץ
- .87 ארכיון הקיבוץ הדתי - 35-215
- .88 ראיון עם שלמה בירנבוים - 17.1.11 - ארכיון מוזיאון חצר הישוב הישן/אורה פיקלצברי
- .89 ארכיון הקיבוץ הדתי - 35-215
- .90 ארכיון הקיבוץ הדתי - 85-561

To Be a Child

Here in Eretz Israel in the 1940s | by Dr. Haim Grossman

Introduction

To be a child here in Eretz Israel during the British Mandate meant experiencing a whole world of games and educational products created by adults to educate the children. Whether these were games of touring the Land, war games, building up the homeland, acquiring knowledge about the Land or "just for fun" games, they were all part of the colorful world of childhood. The games were produced mainly in Eretz Israel with additional toys coming from abroad. This essay presents the cultural products that made up the children's world in the 1940s, and examines their content and meaning, while assessing their significance and influence on the children of that era.

Games for Touring the Land

Since the beginning of Zionism, the national struggle in Eretz Israel has seen tragic outbreaks of fighting between Jews and Arabs. During the Mandate, this phenomenon was not directly expressed in the products targeted for children since the violent events were sporadic. The establishment as well as private manufacturers were determined to focus on the Zionist enterprise by presenting such experiences as touring, settling and developing the Land (*illustration*, from *HaMathil* booklet).

Touring the Land through Jewish National Fund (JNF) or Keren Hayesod posters found in all educational institutions meant seeing the "beloved Land" portrayed as a region populated entirely with biblical-like characters. The picture, "Next Year in Jerusalem," in the 1930s' Passover Haggadah for children portrayed a vision of an imaginary landscape that was both serene and oriental. This image was repeated in an illustrated child's JNF certificate from the 1940s, which emphasized the joy of children digging up clods of earth as they planted trees (*illustration*, child's JNF certificate).

A similar visual world with a plethora of board games, card games and children's books was also presented by Binyamin Barlevi, creator and manufacturer of over 250 games and children's books. Their essence was a colorful trip through the vistas of the Zionist experience with its ethnic, historical and geographical components. The image presented in Zionist board games stressed the ethnocentric characteristic of applied arts which typified public discourse during the Mandate. Barlevi's games took the young Zionist player on a "trip in the country" to become familiar with the Zionist enterprise, to identify with the development of this country, and to connect him or her to the biblical past and heroism of the Second Temple period – using a colorful map to simulate the once biblical and now Zionist "mitzvah" of "walking the Land" in order "to build and to grow here." The board games tuned the children into the appropriate adult codes and the language of Zionist ideology with these colorful visual symbols.

The 1936 game, A Trip in the Land, was presented by its manufacturer as a "game to become familiar with the Land" (*illustration*, game). This did not necessarily require geographical or political comprehension. The focus was on the educational value of the game. The Hebrew map became the message with a focus on names of places and historical sites, emphasizing the Jewish past of the present panorama of Eretz Israel. Add to this a spinning top which set the speed limit according to a legend of pictures decorating it, and you have a playful reminder of the Jewish heritage of heroism and the struggle for independence, rooted in the map and the landscape.

A board game from 1941 – We Ascend to the Galilee and Descend to the Dead Sea – defined the game's assignment

את האתנוצנטריזם שאפיין את האמנות השימושית והיה למעשה מאפיין שכיוון את כלל השיח הציבורי בימי מנדט. משחקיו של ברלוי לקחו את המשחק הציבורי הצעיר ל"טיול בארץ" של הכרת המרחב הציבורי, של הזדהות עם המתפתח במרחב זה וחיבורו לימי עבר תנ"כיים וגבורה בימי בית שני, באמצעות תנועה על פני מפת משחק צבעונית והדמית מימוש ה"מצוה" הציבורית – תנ"כית המתחדשת של "קום והתהלך בארץ כדי ללבנות ולהיבנות בה". לוחות המשחק כיוונו את הילדים המשחקים לקוד הראוי בעיני המבוגרים, של ידע אידיאולוגי שהונחל כמעט כבדרך אגב באמצעות תמונת מציאות צבעונית מתקתקה של סמלי מראה של עם וארץ שכיבושה באמצעות חיילי המשחק יצרו מציאות ילדותית מעצבת.⁴

משחק "טיול בארץ" משנת 1936 הוצג על ידי היצרן כ"משחק עזר לידעת הארץ". ידעת הארץ שאינה מבקשת בהכרח דיוק גיאוגרפי ובודאי לא פוליטי אלא מתמקדת בחינוכו של המשחק. המפה ה"עברית" עצמה היא המסר המבקש להדגיש בשפה העברית מקומות ואתרים היסטוריים שהדגישו את העבר היהודי של נוף ההווה הארץ ישראלי.⁵ הוסף למראה סביבון המשמש לקביעת מהירות התנועה על פי מפת הציורים שעטרו אותו והרי לך גם תזכורת משחקית למורשת יהודית של גבורה ומאבק לעצמאות הנקשר למפת המשחק ונופיה.⁶

משחק קופסה אחר משנת 1941 – "אנו עולים הגלילה ויורדים לים המלח" – הגדיר את המשימה המשחקית ואת גבולותיה הגיאוגרפיים. כל משחק היה צריך להעביר שלושה "חיילים" על פני מסלול מסומן שהולוכו צפונה ודרומה. הציורים שעל מפת המשחק הבליטו את ירושלים הנקשרת לעבר המקראי, האריה של תל חי המסמן גבורת הווה המעצבת גבולות וים סוף התוחם מדרום עתיד טריטוריאלי של נגב ישראל.

המשחקים שהמחישו והדגישו את זכותנו על הארץ, לא כללו כל אזכור למאורעות הדמים בשנות השלושים שזכו ברוח האידיאולוגיה המכוונת רק לביטוי חזותי של חומה ומגדל שמירה כתזכורת ממחישה למרכזיות ההתיישבות בהתווית גבולות פוליטיים בעתיד.⁷ ביטוי לימי מאורעות הוצג בפני הילדים רק בכרטיסי האיסוף של סדרות "משמר וספורט" שהופקו על ידי חברת "דובק" לייצור סיגריות. כמו חברות הסיגריות האחרות בארץ בשנים אלה, הפיקה

מבוא

להיות כאן ילד בארץ ישראל של ימי המנדט כלל עולם נרחב של תוצרי לימוד ומשחק שהופק בידי המבוגרים ושימש את הילדים בארץ. משחקי טיול בארץ, משחקי מלחמה, משחקים של בניית המולדת, הכרתה וידעתה וגם "סתם" משחקים – כל אלה יצרו עולם ילדות צבעוני שיוצר ברובו בארץ ישראל והושלם בתוספת של צעצועים מחו"ל. מאמר זה מבקש להציג את תוצרי התרבות שאכלסו את עולמם של הילדים בשנות הארבעים, לבדוק את תכניהם ומשמעותם ולנסות ולהעריך את חשיבותם והשפעתם על ילדי התקופה.

משחקי טיול בארץ

בארץ ישראל התקיים מאבק לאומי למן ראשית הצינונות, מאבק שבו נשזרו גם פרצי אלימות טראגיים של לחימה יהודית ערבית. בתקופת המנדט לא מצאה הוויה זו ביטוי ישיר בתוצרים לילדים, גם בשל העובדה שאירועים אלה התקיימו לפרקי זמן קצרים ולא היו מציאות יומיומית. לכך נצטרף הרצון הממסדי, אליו חברו ברצון גם היצרנים הפרטיים, למקד את החוויה המשחקית במפעל הציבורי ובנוי, ולהציג הוויה מטיילת בארץ, מיישבת ובונה.¹

טיול בארץ באמצעות כרזות הקק"ל וקרן היסוד, שהיו מציאות גם בכל מוסד חינוכי, הציג את "ארץ חמדת" כמרחב המאוכלס כולו בדמויות כמו תנ"כיות הסובבות בארץ שכולה תלמים. תמונת "לשנה הבאה בירושלים" בהגדת פסח לילדים של שנות השלושים המחישה חזון שכולו שלווה נוף אוריינטליסטי מדומיין שהפך ל"מציאות" בתעודה מציורת של קק"ל משנות הארבעים, שהבליטה את שמחת הילדים ההופכים ברגביה של הארץ – שותלים ונוטעים.²

עולם חזותי דומה בשלל משחקי לוח, משחקי קלפים וספרי ילדים – הציג גם בנימין ברלוי, שייצר והפיק למעלה ממאתים וחמישים משחקים וספרי ילדים שתמציתם טיול צבעוני מחודש בתוך נופי ההוויה הציבורית על מרכיביה האנושיים ההיסטוריים והגיאוגרפיים.³ המציאות שהוצגה בלוחות המשחק הציבורי הבליטה

ד"ר חיים גרוסמן, חוקר התרבות הישראלית

and its geographical borders. Each player would move three "soldiers" on a marked route leading north or south. Pictures on the game's map depicted Jerusalem which is associated with the biblical past, the lion of Tel Hai which symbolized the contemporary heroism which sets the borders, and the Red Sea in the south which defines the territorial future of the Israeli Negev (*illustration, game*). The games, which highlight our right to the Land, did not include any mention of the bloody clashes between Arabs and Jews of the 1930s. According to the ideology of the times, the only visual expression of those events was the "tower and stockade," a reminder of the centrality of the settlement enterprise in setting the future political borders. The clashes were presented to the children only through collector cards of the Mishmar and Sports series produced by the Dubek Cigarette Company. Like other cigarette manufacturers in Eretz Israel in those years, Dubek produced series of pictures that were pasted in a special album by collectors – both children and their parents. The pictures of the Zionist enterprise presented the sports heroes of Eretz Israel together with the *notrim* (Jewish guards in the British police force during the British Mandate) with their weapons and vehicles. This image was a modern source of Jewish pride – a muscular man holding his weapon against an invisible opponent. Even though these images alluded to the Jewish-Arab struggle, they maintained the ideologically based marketing strategy popular at that time (*illustration, cover of Mishmar and Sports*).

War Games

Battlefield scenes of courage in biblical times and in the wars of the Maccabees were presented to the children to stress the parallel to "those days, in these times." Although World War II was hardly apparent in these cultural objects, it certainly occupied the children of Eretz Israel in the 1940s. The war, at least until October 1942, when the German Army was halted in the Western Desert, figured

prominently in public discourse. Nearly every family in the Yishuv had a member drafted into the British Army. The events of the war became a central family issue. The war was covered in the daily press and also in the children's weeklies, which even updated readers on the bitter fate of the Jews in Nazi-occupied Europe. In addition, many soldiers of different nationalities were located in Eretz Israel, and this sparked the imagination of the children. A plethora of colorful posters calling for recruitment to the British Army were also prominent in public. Many children followed the progress of the war via maps on which flags and arrows were moved by adults "playing war" and re-enacting the battles. They would then prepare special notebooks where they would cut and paste pictures of combat commanders – the good and the bad ones – and newspaper clippings describing the progression of the war and the achievements of the Allies (*illustration, notebook*). Lead toy soldiers and even dolls of pilots and sailors were manufactured locally in great numbers. The emphasis was on the native Jewish soldier far-off on the front, from which he would encourage the children to behave patriotically. *Father Enlisted* by Levin Kipnis was full of messages and tasks for children (*illustration, Father Enlisted*). "Eitan and Efrat decided one day to enlist... 'We want to enlist like the big ones,' they said. ...The officer [in the recruitment office] smiled, patting them on the cheek and said: 'Some off to the arms and some off to the farms. All the adults went to war... The little ones will work on the farms.' And so it was..." The board games made the real war distant, painting it as a colorful but remote imaginary event. Games like *At Sea* and *Called to the Flag*, created by Barlevi, present a stereotypical scene of the battlefield, not an authentic depiction of the fighting zones of Europe or the Western Desert. The most well-known game of his, *On Guard* (1943), hardly portrayed real war. Airplanes circling in the sky perhaps alluded to Italian war planes in the skies of Eretz Israel, and the scene of the fort under attack may have hinted to the walls of Jerusalem. They served to further emphasize an imaginary

לילדים הקוראים שלל מסרים ומשימות. "איתן ואפרת החליטו יום אחד להתגייס... אנחנו רוצים להתגייס כמו הגדולים - אמרו... חיך הפקיד של הלשכה, ליטף אותם על הלחי ואמר: מי לנשק ומי למשק. כל הגדולים הלכו למלחמה... ילכו הקטנים לעבוד במשקים. וכך היה..."¹⁷ גם משחקי הקופסה הרחיקו את המלחמה האמיתית וצבעו אותה כאירוע צבעוני מרוחק מדומיין. משחקים כמו "על היים", ו"מלחמה לדגל" מתוצרתו של ברלוי, הציגו מראה סטריאוטיפי של שדה קרב שלא תאם מציאות אמיתית של לחימה באירופה או במדבר המערבי. המשחק המפורסם יותר מתוצרתו: "על המשמר" משנת 1943, הזכיר גם הוא בדוחק אירועי מלחמה אמיתית. מראה מטוסים שחנו ממעל, יתכן ואזכרו הופעת מטוסי קרב איטלקיים בשמי הארץ, ומראה המבצר המותקף יתכן ורימז לחומות ירושלים - כדי להבליט אולי עוד יותר, מלחמה דמיונית מרוחקת מעולמו המשחקי דידקטי של הילד העברי.¹⁸

בונים לנו מולדת

על "עלילות קופסון בן חיל" ספר וצייר מרדכי ורהפט בספרון אותו הקדיש לילדי קיבוץ שריד. "אלה הם תולדות בן חיל שנוולד אי שם בן ליל בכתה או בגנון ונקרא בשם 'קופסון'. הקופסון יוצא לו לטויל בארץ נע לפה ונע לשם ומקים כהרף עין בעזרת שיירת קופסונים ישוב חדש: 'הוי, ברוכים תהיו אתם פה. בואו ונקים בטמפו עוד בטרם יאפיל כפר עברי פה בגליל'."¹⁹ מסרים דומים הוקנו בשנות הארבעים באמצעות חוברות לציור. גם כאן הפיקה הקק"ל תוצרים מחנכים רבים ובהם סדרת חוברות של "הילד ומחולו" - 12 ציורים ממראות הארץ. "הנה תיאור קצר של הציורים ותכנם...", נכתב בתוך החוברת "... רשאי אתה כמובן לבחור לעצמך צבעים ככל שתבחר אך זכור: תמונות מן ההווי בארץ, על הרוב, ססגוניות הן". נושאים כמו בקיבוץ, ישן וחדש נפגשו, ריקוד תנ"כי, חגי ישראל, "קרח קרח" וקטפי תפוזים בשרון - העניקו מבט צבעוני נוסף לקשת הדימויים המקובלת של תיאור הארץ ועקרונות בניה.²⁰ דרך נוספת להלך בשביליה של הארץ ספקה הקרן הקיימת באמצעות סדרות הבולים שהדפיסה ופנקסי התרומה שהוקדשו לאישים ואירועים בלוח השנה העברי וכללו דפים להדבקת הבולים החדשים. איסוף בולים עזר לילדים להכיר את מפעל ההתיישבות בארץ וללמוד על מקומות ישוב חדשים, על נופים בחבלי ארץ שונים ועל אתרים היסטוריים.²¹

"דובק" סדרות של תמונות שהודבקו באלבום מיוחד בידי ילדים אספנים והוריהם.⁸ התמונות, מחיי המפעל הלאומי - ציוני וגיבורי, הציגו גיבורי ספורט בארץ ישראל לצד מראה נוטרים עבריים על נשקם וכלי רכבם ונתנו ביטוי לגאווה העברית בדמות היהודי החדש בארץ - איש שרירים האוחז גם בנשק בהידרשו לכך. גם אם היה במראות כדי להזכיר את המאבק היהודי - ערבי שהתרחש בארץ, נשמר הקו השייוקי אידיאולוגי של הצגתו המשגיבה של הצד היהודי - ציוני מול יריב חזותי עלום מראה.⁹

משחקי מלחמה

ארץ ישראל הוצגה בפני הילדים המשחקים בעיקר כשדה קרב של מחוזות גבורת עבר של ימי התנ"ך ומלחמות המכבים, שהעניקו הכשר לקו לאומי מתמשך של "בימים ההם בזמן הזה".¹⁰ ואולם מלחמת העולם השנייה, הגם שלא נתקיימה בשדה תוצרי התרבות אלא מעט, העסיקה ודאי את ילדי ארץ ישראל של שנות הארבעים.¹¹

המלחמה, לפחות עד אוקטובר 1942 עת נבלם ונהדף הצבא הגרמני במדבר המערבי, תפסה מקום מרכזי בשיח הציבורי. הגיוס המוגבר של בני ובנות הישוב לצבא הבריטי הביאה את המלחמה כמעט לכל בית והפכה את אירועיה לחוויה משפחתית מרכזית אצל ילדים רבים. דיווחים על המלחמה התפרסמו כל יום בעיתונות היומית והופיעו בהרחבה גם בשבועונים לילדים שדאגו לעדכן את קוראיהם בהתפתחות המלחמה ואף במר גורלם של היהודים באירופה הכבושה בידי הנאצים. לכך הוסיפו כמובן החיילים הרבים בני לאומים שונים שסבבו בארץ, הציתו את דמיון הילדים והיו מקור להמון "מציאות" חייליות.¹² כל אלה בלטו עוד יותר על רקע המרחב הציבורי שהיה גדוש בשפע כרזות צבעוניות שקראו לגיוס לצבא הבריטי.¹³ ילדים רבים חוו את מהלכיה של המלחמה באמצעות מפות ועליהן דגלים וחיצים שהונעו בידי המבוגרים שביקשו ל"שחק במלחמה" ולשחזר את מהלכיה.¹⁴ כפועל מתבקש הכינו הילדים מחברות מיוחדות שבהם גזרו והדביקו את תמונות המפקדים הלוחמים - הטובים והרעים - וכתבות עיתון שתיארו את התפתחות המלחמה והישיג בנות הברית.

חיילי משחק מעופרת ואף בובות בדמות טייס וימאי נמצאו כאן לרוב ויוצרו בידי מספר יצרנים בארץ.¹⁵ עם כל זאת בלט הניסיון להציג את המלחמה מזווית לאומית מקומית שבמרכזה החייל העברי - יהודי הנמצא הרחק בחזית ומכוון גם משם את הילדים לתרומה ראויה למולדת.¹⁶ "אבא התגייס" של לוי קיפניס "השאיר"

war, far from the Jewish child's world of didactic games (*illustration, On Guard*).

Building Up Our Homeland

Mordechai Warhaft wrote and illustrated *Tales of Kufson Ben Chayil*. He dedicated the book to the children of Kibbutz Sarid (*illustration, booklet jacket*). "These are the chronicles of a hero born somewhere overnight in a class or nursery, and named 'Kufson.' Kufson traveled the country and went here and there and established quick as a wink a new settlement with the help of a convoy of Kufsons: 'Oh, you are welcome here. Come let us establish here in tempo before dark a Jewish village here in the Galilee.'"

Similar themes were introduced to children in the 1940s through coloring books. The JNF produced various educational products including a series of coloring books called *A Child and His Brush* with twelve scenic pictures of the Land (*illustration, A Child and His Brush*). The booklet stated: "Here is a brief description of the pictures and their content... You can choose whatever colors you like, but remember that pictures of life in Eretz Israel are most often colorful." Topics like the kibbutz, the encounter of old and new, a biblical dance, Jewish holidays and orange picking in the Sharon region provided a colorful view for the range of images describing the Land and the tenets of its builders. Another way to familiarize children with the pathways of the Land was provided by a series of stamps published by the JNF. Its booklets were dedicated to public figures and events in the Jewish calendar, and included pages for pasting in the new stamps. Stamp collecting helped children learn about the settlement enterprise with its new settlements, the landscapes of different areas and historical sites.

"We are building the Land of Israel," was Barlevi's message in a board game from the beginning of the 1940s. The game included a board, cardboard cards with pictures of houses, a guard tower and various trees. These were pasted on a wooden cube and positioned on a board. Thus creating

a "well built-up country"... (*illustration, We build...*) The game developed not only the country but also the abilities of the players, as the producer boasted in the enclosed instruction sheet: "The game is for construction, and for the development of the sense of sight. It is not artificial stereotypical building, but stimulation and development of intellectual and creative skills – freedom of expression coupled with exercises in symmetry, differentiating colors, sizes, noticing the differences between the kibbutz and the moshava. These are the purposes of this game."

Another game providing the opportunity to develop the country – this time through various math exercises – was *Our Home* (*illustration, Our Home game*). A house surrounded by a settlement area was drawn on the board. Each segment of the picture had a number. The goals of the game, wrote the manufacturer, were "to teach children to solve various math problems, and to teach them about the housing problem, since housing is the hope of all who build and take root in Israel. They learn about purchasing a piece of land, building, planting a garden around the house, etc."

Peretz Roskevitz and others designed cut outs with pictures of houses to cut and position. This is how they "built up" Tel Aviv, the Zionist symbol of a Jewish city. Other elements included postcards, illustrations on candy wrappers and in reading materials.

A Homeland Needs Children Who Know How to Play

One of the main ways of transmitting updated knowledge on Zionist achievements was through publications for students produced by the JNF (*illustration, My Homeland*). The 1947 publication, *My Homeland*, included a detailed survey of the activities of the Zionist Organization, Eretz Israel in numbers, and information about the settlement enterprise, flora and fauna, industry, news and local archeological findings. Another chapter was dedicated to the world after the war, sports, art and literature, with columns presenting the Jewish-Hebrew angle. One column

לוחות גזירה משל פרץ רושקביץ ואחרים שכללו ציורי בתים לגזירה והעמדה "בנו" את תל אביב שהיתה הסמל הציוני לעיר עברית²²: עוד שותפו במפעל הבנייה, גליונות ותמונות, תמונות שצורפו לשלל דברי מתיקה.

מולדת צריכה ילדים שמשחקים ויודעים

אחת הדרכים המרכזיות להנחיל ידע לאומי עדכני היה באמצעות פרסומים של הקרן הקיימת שהפיקה וחילקה לתלמידים פנקסים וספרים שנדפסו כשנתונים ועודכנו מדי שנה. דבר "מולדתי" – לנוער ולעם של שנת תש"ז העניק ראשית לכל, סקירה מפורטת על פועלה של ההסתדרות הצייונית, המשך בארץ ישראל במספרים בדיעות מתחום ההתיישבות, בצומח ובחי, בתעשייה ובחרושת וחדשות וגילויים בארכיאולוגיה המקומית. פרק אחר הוקדש לעולם שלאחרי המלחמה וסדריו, לספורט, אמנות וספרות – מדורים שהציגו גם הם את התחום מזווית יהודית – עברית. וכן – גם משחקים ואפילו "מפי ילדי הארץ" לסיום: "עולה חדש – מישהו שואל את איתן הקטן: בן כמה אתה ילד? איתן דופק שלוש פעמים במצחו כזכר נשכחות ועונה בלשון הגדולים: אני שלוש וחצי שנים בארץ."²⁵

עוד טרחו המבוגרים להכין עבור הילדים מגוון של מקראות, ספרי חידות, דפי משחק וצביעה ומשחקי רביעיות קלפים שכיוונו כולם ללימוד העברית והנחלת הלשון תוך שילובה בהרחבה השכלתית של ידעית תולדות עם ישראל ומסורתו הרוחנית.²⁶ גם כאן בלט ברלוי היצרן המחנך ברביעיות כמו "מן התורה", "אבות" – אמרות משחק רביעיה, ו"פנינים" – אמרי תהילים. משנות השלושים נהנו ילדי הארץ מ"תגבורת" של משחקים וצעצועים שהובאו על ידי עולים מגרמניה שברחו מאימי הנאצים. ביניהם היתה גם רוזה פרוידנטל יצרנית מברסלאו שפיתחה קו ייצור מיוחד של משחקים שנועדו להעניק לילדים היהודיים מושגי יסוד ביהדות ועברית. שאריות משחקים אלה הגיעו איתה לירושלים בשנת 1934 ובהם לוטו עברי, ומשחק זוגות קלפים מאוירים תלת לשוניים (עברית, אנגלית וגרמנית). על המשחקים היה לשדך את ראשית הפסוק להמשכו בדרך לאיסוף רוב צמדי קלפים מתאימים.²⁷

מה צריכים לעשות ילדי ההווה שאלה ילדה בת עשר שבקשה לה חלק בבנין המפעל הלאומי במכתב ל"דבר לילדים". כך השיב לה העורך: "בני העשר וכל הילדים בארץ ישראל, בין הבונים הם... בבנין זה של התרבות: השפה העברית, המנהגים בעבודה, בלימודים, במשחק ובשעשועים.... בבנין זה עוסקים כל הילדים."²⁸

חוברת צביעה הילד ומכחולו, הוצאת הלשכה הראשית של הקק"ל, 1947 באדיבות דר' חיים גרוסמן
Coloring book *A Child and His Brush*, published by the JNF's main office, 1947. Courtesy of Dr. Haim Grossman

"אנו בונים את ארץ ישראל", בישר גם ברלוי במשחק קופסה בראשית שנות הארבעים, שכלל לוח משחק, כרטיסי קרטון שעליהם צוירו בתים, מגדל שמירה, ועצים מסוגים שונים. אלה הודבקו על קוביות עץ ו"הועמדו" על הלוח כדי ליצור ארץ בנויה לתפארה. המשחק בנה לא רק את הארץ אלא גם את יכולותיהם של המשחקים בו, כפי שהתהדר היצרן בדף ההסבר שצורף. "משחק לבניה ולהתפתחות חושי הראיה והפעילות. לא בניה מלאכותית לפי דוגמאות, אלא התפתחות המחשבה והפעילות של המשחקים. בניה חופשית – סימטרית, הבחנת הצבעים, הגדלים, הבחנה בין צורת קיבוץ למושבה וכו'. אלה הן מטרות המשחק הזה."²²

גם המשחק "ביתנו" סיפק מטרה דומה של שותפות במפעל בניית הארץ. הפעם הושג היעד באמצעות תרגילי חשבון שונים. על לוח המשחק צויר הבית וסביבו נוף התיישבות כשכל חלק מצויר צוין במספר. מטרות המשחק, כתב היצרן, הן: "א. מטרה חינוכית – תרגילי חשבון שונים. ב. הכרת בעיית השיכון שהיא שאיפת כל אחד לבנות ולהשתרש בארץ. רכישת חלקת קרקע, בניה, נטיעת גינה מסביב וכו'."²³

was called: From the Mouths of Israeli Children. The last piece was a joke about a "New Immigrant" – Someone asks little Eitan: "How old are you, boy?" Eitan taps his forehead three times as if trying to remember and answers like an adult: "I am in the country three and a half years." The adults prepared a variety of anthologies, quiz books, coloring sheets, and quartet card games for the children. These were intended to teach the Hebrew language together with the history of the nation of Israel and its spiritual tradition (*illustration, Illustrated Dictionary for Children*). Barlevi, the manufacturer and educator, was also prominent here. He produced quartet games like From the Torah; The Fathers, with sayings; and Pearls, with quotes from the Psalms (*illustration, three games*).

From the 1930s, the children of Eretz Israel benefited from a "reinforcement" of games and toys imported by German Jewish immigrants fleeing the Nazi horrors. Among them was Rosa Freudenthal, a manufacturer from Breslau who developed a special production line of games that provided Jewish children with basic concepts of Judaism and the Hebrew language. Some of these games came with her to Jerusalem in 1934, including Hebrew lotto and illustrated card games in three languages (Hebrew, English and German). The players had to match the beginning of a verse with its continuation and try to collect the most pairs of matching cards (*illustration, sample of cards*).

In a letter to the newspaper *Davar for Children* a ten-year-old girl wishing to take part in the national enterprise of developing the Land asked: "What are today's children supposed to do?" The editor replied: "Ten-year-olds and all children in Eretz Israel are among the builders... of our culture: the Hebrew language, work and study customs, and ways to play and have fun..."

This is the building that keeps all children busy."

Another important element in the development of patriotism was songs which were composed and updated to provide additional momentum to the national enterprise. Here too the JNF was greatly involved in shaping new modern festival traditions, by integrating them through songs. These were distributed and studied by children and adults. In addition to the anthologies produced by the JNF, there were many song books printed in the Zionist Diaspora from the beginning of the twentieth century, which were used also in Eretz Israel. In the 1920s, the Society for Assistance to German Jews published a song book for kindergarten and schoolchildren that was used in all educational frameworks (*illustration, book of songs*). "In most of the schools...", explains the editor in the

אלבום איסוף "אנשי שם יהודיים" – שנות ה-40 באדיבות ד"ר חיים גרוסמן
Collectors' album, "Famous Jews", 1940s
Courtesy of Dr. Haim Grossman

לו לדור העברי החדש לצאת אל הטבע להכירו ולקשור קשר של אהבה עם הארץ ונופיה.³² היבט אחר של אהבת הארץ היתה היכרות באמצעות ספרונים ותמונות עם עולם החי הסובב בה. מי זה? שאל ליון קיפניס בספרון של חידות לילדים: "מי זה נושא ביתו על גב? ה...".³³ היציאה אל הטבע הושגה והומחשה גם באמצעות הסתכלות במזג האוויר. גם כאן תרם ברלוי בדמות מחברת חקר גדושה טבלאות של נתונים למילוי מדי יום ודף שבועי לסיכום מילולי ולציור אישי מדגים.

"סתם" משחקים

הילד העברי ראוי לו לשחק בחוץ ולהיות חזק וגיבור כיאה לילד יהודי החדש - תקוות עמו. לצד זה נתקיימה כמובן גם הוויה משחקית בתוך הבית.

חבורת הילדים יכולה היתה לצפות בסרטון מחנך / מבדר המוקרן בפנס קסם. משחקי החברה שוחקו מחוץ לבית אך ניתן היה להתאים את חלקם למשחק בתוך חלל הבית. כך "טלפון שבור", "הרצל אמר" ו"שלום אדוני המלך" - משחק של הצגת פעולה ללא מילים הדורשת מן ה"מלך" לזהותה ומעתיקה לכאן גם משהו מן המורשת הפוליטית של המונרכיה הבריטית.³⁴

ניתן לשחק ולבנות מאבני בניה עשויות פלסטיק קשיח, להרכיב קונסטרוקציות של מתכת צבעונית מכלי משחק ה"טכנו" וה"מכנו" שהגיעו גם לארץ או להסתפק בלוח שעם אליו דפקת ומסמרת בעזרת פטיש העץ צורות גיאומטריות במספר צבעים כיד הדמיון. סתם מבנים, כלים, צורות וצבעים ובכל זאת ברוח עברית חדשה המחשיבה עשייה פיזית ועבודת כפיים מחנכת.

כדורגל משחקים כמובן בחוץ על המגרש אבל אפשר גם אחרת על פי מסורת משחק שהתקיימה באירופה ו"עלתה" ארצה. משטח עץ מסומן היה המגרש וכפתורים בשלל גדלים היו השחקנים. ביניהם תמרנת בעזרת כפתור קטן - הכדור שהונע באמצעות לחיצה עליו וכיוונו אל היעד. כדורגל של חדר היה גם מגוון משחקי קופסה שיוצרו במולדת הכדורגל - אנגליה והגיעו ארצה. הגאה רבה היתה טמונה גם באיסוף תמונות של שחקני כדורגל והדבקתם במחברת מיוחדת גדושה גם פרטים חשובים על אירועי המשחק והתוצאה.

קהל הבאים מאירופה בשנות השלושים - חיילים בריטיים ובעיקר עולים ממרכז אירופה - הביא איתו מגוון די גדול של צעצועי פח זולים שהיו בארץ לאטרקציה משחקית. משחק פופולארי היה מכונות מפח ועגולי מתכת שתחתיתם תמונת נייר מצוירת בה

נדבך חשוב אחר בהבניית הלאומיות היו השירים שחוברו ועודכנו כדי להעניק תנופה נוספת למפעל הלאומי. גם כאן היתה לקרן הקיימת יד רבה בהבניית מסורת מחודשת של חגים שנשזרה בשירים. אלה נלמדו והופצו בקרב המבוגרים על ידי הילדים. למקראות ואוגדני השירים שהפיקה הקק"ל נוספו ספרי שירים רבים שנדפסו בגולה הציונית למן ראשית המאה ושמשו גם בארץ. כך פרסמה "חברת העזרה ליהודי גרמניה" בשנות העשרים ספרי שירים לגני הילדים ובתי הספר ששמשו כמובן גם בכל המסגרות החינוכיות. "ברב בתי הספר...", הסביר העורך בפתח הספר, "... לא שמו לב עד כה כמעט כלל להוראת השירה המלמדת משמעת ותרבות...".²⁹

לא מעט מן השירים אף נדפסו על גב שער אחורי של מחברות ושימשו לשינון וידועה. בארץ ישראל כללה כריכת המחברות תמונות ואיורים לצד מסרים מילוליים רבים. אלה שיקפו עולם ערכים, מודלים וגיבורים ושמשו תוספת ו"חיזוק חינוכי" מודע לעולם המושגים והידע ששימש במערכת החינוך.³⁰

כך דיוקן חיים נחמן ביאליק שעטר למן אמצע שנות העשרים עת הגיע ארצה מספר שערי מחברות. חשיבותו ומרכזיותו של המשורר בתהליך התחייה העברית, כמו גם דיוקנו המוכר הפכוהו למראה ראוי ביותר. ביאליק חיבר מילות ברכה לילדי ישראל וגם אלה צוטטו על גב מחברת. יצרון אחר פרסם את י. ל. פינסקר אבי "אוטו אמנסיפציה", ואפילו מוריס הירש, יהודי יקר שציוני לא היה אך השקיע ממון רב במפעל ההתיישבות היהודי בארגנטינה, זכה ל"הכרה" על שער מחברת שעוטרה ברוח התקופה בקווי "ארט דקו".

עטיפות אלה חברו למשחקי רביעיות קלפים שהבליטו גם הם את גיבורי האומה. כך משחק "הספרן" שכלל שמונה סדרות של ארבעה קלפים שהוקדשו כל אחד לסופר עברי מפורסם, כללו את תמונתו והציגו רשימה של ארבע מיצירותיו. אספת את כל הארבעה והרי לך סריה אחת בדרך לניצחון במשחק. אלה השתלבו בתצוגה צבעונית של היסטוריה יהודית עברית נוסח "עמנו" שהציג בתמונה ומלל למן "בהיות עם" ועד "התחיה הלאומית".

צמחיית ארץ ישראל היתה נושא פופולרי למחקר, לימוד וגם משחק מאז ראשית ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. הצמחיה נתפסה ככלי חשוב ליצירת הקשר בין היהודי החדש לאדמת מולדתו.³¹ כבר בראשית המאה העשרים הסביר ד"ר מטמן, מייסדה של הגימנסיה העברית הרצליה, כי מאות שנים התרחק עמנו מכל מגע עם הטבע ועכשיו משהתחילו רבים מבני עמנו לשוב למולדת ראוי

הערות

- 1 לדימוי המרחב הציוני גם בימי מאבק בערבים ראו: י. בר גל, **סוכנת תעמולה ארץ ישראלית, ירושלים** תשנ"ט, עמ' 179-176, 180-183. הקק"ל בעצמה מיעטה להפיק משחקים אך הקו האידיאולוגי-חזותי התקיים כמובן במגוון תוצרה הגרפיים. עיתון "דבר" פרסם כתבות מצולמות שהופקו ע"י קק"ל, וגם החברה ליצור גלויות "פלפוט" עשתה שימוש בצילומי קק"ל שהציגו מציאות א"י רגועה וראו: ר. סלע, צילום בפלשתינ, ארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים, הרצליה 2000, עמ' 149-162 באופן טבעי הועברו רק מסרים שכאלה על ידי ברלוי במשחקים שיצר וראו דוגמאות משחק של טיול בארץ אצל: ד. טרטקובר (אוצ.), טיול בארץ, תל אביב תשנ"ט, עמ' 74-80.
- 2 ראו בהרחבה על "ארץ חמדת" תנ"כית - חלוצית אצל: ר. ארבל, **כחול לבן בצבעים**, תל אביב 1997, עמ' 56-83.
- 3 לתולדות בנימין ברלוי ולמפעלו בתחום המשחקים ראו אצל: ד. טרטקובר תשנ"ט (לעיל הערה 1), עמ' 13-31, וראו גם: ד. טרטקובר, "ארץ ישראל הישנה והטובה", **משחקים מס' 8** 1990, עמ' 29-31, וראו גם על אופיים האידיאולוגי הלאומי - ציוני של משחקי הילדים אצל: נ. להב, "משחקי ארץ ישראל", **בית מס' 4** 1983, עמ' 59-61.
- 4 לניתוח ואבחון יצרני התרבות וסוכני התרבות הלא רשמיים ששימשו לבניית הקוד החינוכי ציוני ראוי ראו י. שביט, "הרובד התרבותי החסר ומילוי: בין "תרבות עממית רשמית" ל"תרבות עממית לא רשמית" בתרבות העברית הלאומית בארץ ישראל", ב"ז קדר, **התרבות העממית**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 330-331. וראה בהקשר זה הפרק "סוכנים ומנגנונים של חברות לאומיות" אצל ע. אלמוג, **הצבר - דיוקן**, תל אביב תשנ"ח, עמ' 52-97, וגם אצל ש. סיטון, **חינוך ברוח המולדת**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 175-189. לחווית הטיול בארץ ומשמעותיותו בצפיאות ציונית חדשה ראה: דיון בנושא, "טיולים ורכישת מולדת" בתוך ד. יעקובי (עו.), **בינוי אומה** ירושלים תש"ס, עמ' 91-102. לחווית הטיול באמצעות הטיול על פני לוח המשחק ראו: ת. שץ (אוצ.), **מאדמה עד תפוח זהב**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 47.
- 5 ראו לניתוח המסרים הציוניים שעלו מלוחות מפות המשחק לילדים אצל: מ. עזריהו, י. בר גל, "על המפה", ד. טרטקובר (לעיל הערה 1), עמ' 48-50.
- 6 ראו בהקשר זה של מורשת חנוכה המשתלבת באתוס ארץ ישראל החלוצית בתוך: "**הארץ שלנו**" 1957.17.12, על יהודה המכבי המהלך בארץ ומעניק את חרבו לילד מתי מושע שממות הגנב.
- 7 ראו למראה אלבומים נוספים שהיו חלק מקו שיווקי מקובל בארץ בשנות השלושים והארבעים אצל: תמי שץ (אוצ.), **תוצרת הארץ - 1923-1948**, ירושלים 1997, עמ' 20. לדיון באיסטרטגיית השיווק של חברות הסיגריות שהגישו קו של לאומיות אתנוצנטרית ראה: נ. ברוך, "עשן בעיניך" - מלחמת הסיגריות 1930, "**קשר 14**", 1993, עמ' 125-129.
- 10 כל חיבור גיבורי עבר והווה לשלשלת אחת של אנשי אדמה, הנלקחים בדרך ככל מאחורי המחרשה, ראה ע. אלמוג (לעיל הערה 4), עמ' 75-81. על הקשר החזותי שנתקם בין יהודה המכבי לדמויות המופת הציוניות: החלוץ האוחז גם בשלח ולימים החייל הצה"לי, ועל ביטוייו באמנות השימושית ובתוכה

on the back of a notebook produced in the 1940s: "How many factories do we have? Over two hundred. How many workers are employed by them? About 50,000... All of these factories will continue to produce, expand and hire more workers – if each and every one of us buys their products. And if we buy imports from abroad? Our factories will close down, and our workers will be unemployed... Therefore take note: If you buy products from abroad – you will cause the destruction of the Yishuv. If you buy products only from Eretz Israel – you will help build our homeland" (*illustration*, notebook).

This clear and unequivocal message typifies the world of children living in Eretz Israel during the British Mandate. It is a national-Hebrew message that linked the children to the experience of building up the country and taught them a proper code of behavior, despite the World War and security struggles in the background. The notebook, officially intended for writing, drawing pictures and playing games, was utilized by the manufacturer to pass on worthy patriotic messages. He saw himself as an informal agent of culture who was expected to educate the children. This was reflected in the anthologies, coloring books, and many games and toys of this era.

In this essay, I have tried to present some games and artifacts that influenced the children's world in Eretz Israel making the Zionist enterprise colorful and attractive. Many of these games and artifacts were probably used in the children's clubs of Jerusalem. These children must have cut, pasted and arranged a notebook according to a topic, enthusiastically learning and memorizing Hebrew words, and singing songs of the new homeland. They could tour the Land on a map game, follow the World War from afar, play just for fun, and work at building things. These games and recreational activities helped the Hebrew child to internalize the new national values and ambitions that their elders tried to impart to them.

but they conformed to the image of "the new Jew" who values physical achievement.

Soccer was of course played outdoors on a sports field. Yet it was also played in another way – following a playing tradition from Europe which "immigrated" to Eretz Israel. A marked wooden flat surface became the sports field, and multi-sized buttons were the players. One would maneuver among the players with a small button, representing the ball. It was moved by applying pressure on it and aiming it to the goal. Room soccer included a variety of box games made in soccer's homeland – England – and imported to Eretz Israel (*illustration*, soccer box game). There was much enjoyment in collecting pictures of the soccer players and pasting them in a special notebook complete with significant details about the course of the game and its results (*illustration*, postcard Roskevitz).

Those arriving from Europe in the 1930s – British soldiers and mainly immigrants from Central Europe – brought with them a sizable variety of cheap tin toys that became a hit in Eretz Israel. Tin cars with metal circles and paper pictures with sockets underneath were very popular. Little balls, playing die and the like were aimed at these sockets (*illustration*, car toys, metal circles). During the war, metal was an essential material for the ammunition industry, so many manufacturers in Eretz Israel produced wooden toys, ranging from a small doll to a large car (*illustration*, wooden doll).

More and more quartet card games were produced: The Hunter Hunts, made by Dr. Zeev Freihen; Checkers for All Seasons, made by Perli, Small Games Industry; Dominos of animals and plants; the Black Bear; Lemech; chess, and pick-up sticks – all from Barlevi (*illustration*, photograph of some games together).

Summary

"What do you have to know about the label 'produced in Eretz Israel?'" This question was posed and answered

כרוזא קרי בחיל

מטעם הרה"ג דייני ומו"צ ראשי ישיבות וזקני העדה לכל מקהלות ספרדים ואשכנזים פרושים וחסידים דרי עי"ק ירושלים העתיקה ת"ז

הסכת ושמע ישראל

שמוע שמענו ותרנו במנינו. וחרדה גדולה נפלה עלינו איך כי אנשים זרים לרוח היהדות הנאמנה חדשים מקרוב באו לפרוץ פרוץ בחומת קדושת עיר תפארתנו ואומרו לקבוע בתוכה מועדון להרצא הרצאו ע"י חניכי האוניברסיטה אשר ממש סמר מפחד בשרינו בהעלות על רוחינו עד היכן הדברים מגיעים – ואשר מעורם לא פללנו בזאת – כי ימצאו אנשים כאלה שירחבו עוז בנפשם לנטוע זמורת זר בקרב מחנינו קודש – ולחלל קדושת הישוב בעיר קדוש משכני עליין, ולהרבות מחלוקת בתוכה, וכידוע התוצאות של מועדונים כאלו, כי מועדין הם ליגה בקדשי ישראל ולהניא לב הנוער מתורה ויראת שמים ולכן הננו פונים בזה לאחבי **מי לה' אלינו**, למחות נגד זה בכל אשר תמצא ידם, להפר מחשבות און, והננו מזהירים בכל לשון של זהורית ששום בר ישראל לא יסייע להם בשום סיוע, באיזו צורה ואופן שהוא יוכל להביא לידי קביעת מועדון הזה ובטוחים אנו כי השי"ת יהיה בעורינו עדכ"ש וגם הרחוקים יתנו אוזן קשבת ויטו שכם אחד ללכת בדרכי אבותינו ורפותינו אשר לאורם נסע ונלך, ובשכר זאת ירא ד' בענינו לכונן בית חיינו ולהשיב שכינתו בתוכנו בב"א.

כרוז שפורסם בשנת 1940 (תרנ"ז) ע"י רבני הישוב הישן נגד הגעת הסטודנטים לרובע היהודי Poster ("pashkevil") from 1940 of the Old Yishuv rabbis against the arrival of students to the Jewish Quarter.

משמאל | משחק "ריכוז". שנות ה'40 באדיבות הארכיון לתולדות פתח תקוה ע"ש עודד ירקוני left | Monopoly game, 1940s Courtesy of the Oded Yarkoni Petach Tikvah Historical Archives

שלום מ. אזולאי
בן ציון חזן ראש ישיבה מרת יוסף
אפרים מבשה כהן
משה עדס ס"ט חבר ב"צ
סלימאן אליאז
יוסף ששון

פנחס עפשטיין
דוד הלוי יונגרייז
חיים מענדיל קאסטרימעצקי
ראש ישיבה סעיד סארנע
בן ציון אברהם בחרי צבי מיכל וצ"ל
משה יצחק חעשין

ישראל זאב מיבצבערג
ירוחם פישל בערינשטיין
מאיר שווארץ הרב מסרהיץ
יהושע אשר ראבינאוויץ
צבי דוד הירשביין

מטלון	מטלון	מטלון
100	100	100

מטלון	מטלון	מטלון
100	100	100

מטלון	מטלון	מטלון
100	100	100

מטלון	מטלון	מטלון
100	100	100

מטלון	מטלון	מטלון
100	100	100

מטלון	מטלון	מטלון
100	100	100

מטלון	מטלון	מטלון
100	100	100

מטלון	מטלון	מטלון
100	100	100

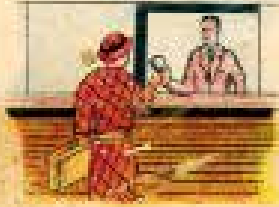
מטלון	מטלון
100	100

מטלון	מטלון
100	100

SURPRISE

הפתעה

COMMAND

פקודה

150	180	250
צפת	תל חי	מסורה
פזר של 100 ב-10 אגודות	פזר של 100 ב-10 אגודות	פזר של 100 ב-10 אגודות
100	100	100

120	80
באר שבע	עזה
פזר של 100 ב-10 אגודות	פזר של 100 ב-10 אגודות
100	100

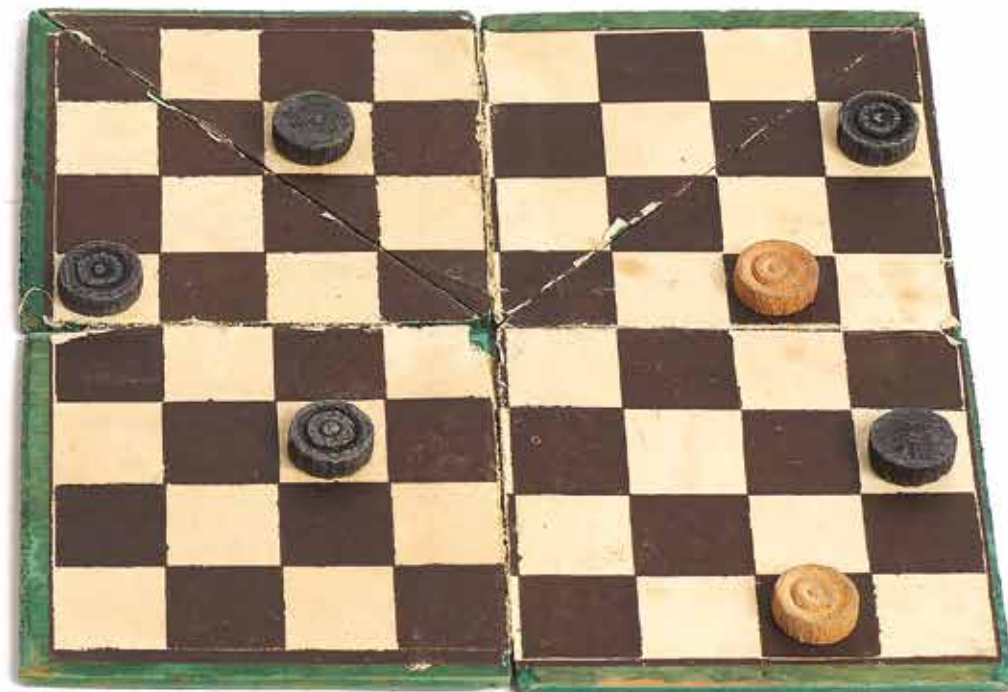
א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח	ט	י	יא	יב	יג	יד	טו	טז	יז	יח	יט	כ	כא	כב	כג	כד	כה	כו	כז	כח	כט	ל	לא	לב	לג	לד	לה	לו	לז	לח	לט	מ	מא	מב	מג	מד	מה	מו	מז	מח	מט	נ	נא	נב	נג	נד	נה	נו	נז	נח	נט	ס	סא	סב	סג	סד	סה	סו	סז	סח	סט	ע	עא	עב	עג	עד	עה	עו	עז	עח	עט	פ	פא	פב	פג	פד	פה	פו	פז	פח	פט	צ	צא	צב	צג	צד	צה	צו	צז	צח	צט	ק	קא	קב	קג	קד	קה	קו	קז	קח	קט	ר	רא	רב	רג	רד	רה	רו	רז	רח	רט	ש	שא	שב	שג	שד	שה	שו	שז	שח	שט	ת	תא	תב	תג	תד	תה	תו	תז	תח	תט	י	יא	יב	יג	יד	טו	טז	יז	יח	יט	כ	כא	כב	כג	כד	כה	כו	כז	כח	כט	ל	לא	לב	לג	לד	לה	לו	לז	לח	לט	מ	מא	מב	מג	מד	מה	מו	מז	מח	מט	נ	נא	נב	נג	נד	נה	נו	נז	נח	נט	ס	סא	סב	סג	סד	סה	סו	סז	סח	סט	ע	עא	עב	עג	עד	עה	עו	עז	עח	עט	פ	פא	פב	פג	פד	פה	פו	פז	פח	פט	צ	צא	צב	צג	צד	צה	צו	צז	צח	צט	ק	קא	קב	קג	קד	קה	קו	קז	קח	קט	ר	רא	רב	רג	רד	רה	רו	רז	רח	רט	ש	שא	שב	שג	שד	שה	שו	שז	שח	שט	ת	תא	תב	תג	תד	תה	תו	תז	תח	תט
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----

משחק "טיול בארץ" תוצרת ברלוי. שנות ה-40
 באדיבות חגי מרום.
 A Trip in the Land game, produced by Barlevi, 1940s?
 Courtesy of Hagi Marom

משחק קופסה זעיר בהוצאת פרלי, שנות ה־40'
 באדיבות תמי טליסמן
 Small box game produced by Perli, 1940s
 Courtesy of Tamar Talisman

משחק "הלמה"
 באדיבות ניר פלדמן
 HALMA game
 Courtesy of Nir Feldman

משבצות אדומות בדרך

13. יחידת טנקים שחורה...
 17. יחידת מטוסים שחורה...
 20. יחידת אוניות שחורה...
 34. יחידת טנקים שחורה...
 39. יחידת מטוסים שחורה...
 42. יחידת אוניות שחורה...
 53. יחידת טנקים שחורה...
 56. יחידת מטוסים שחורה...
 64. יחידת אוניות שחורה...
 74. יחידת טנקים שחורה...

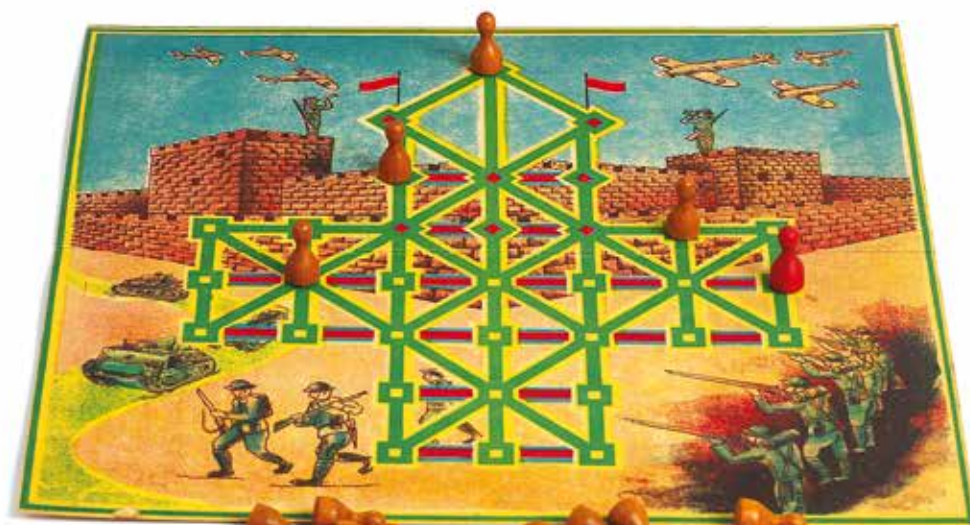
משבצות ירוקות בדרך

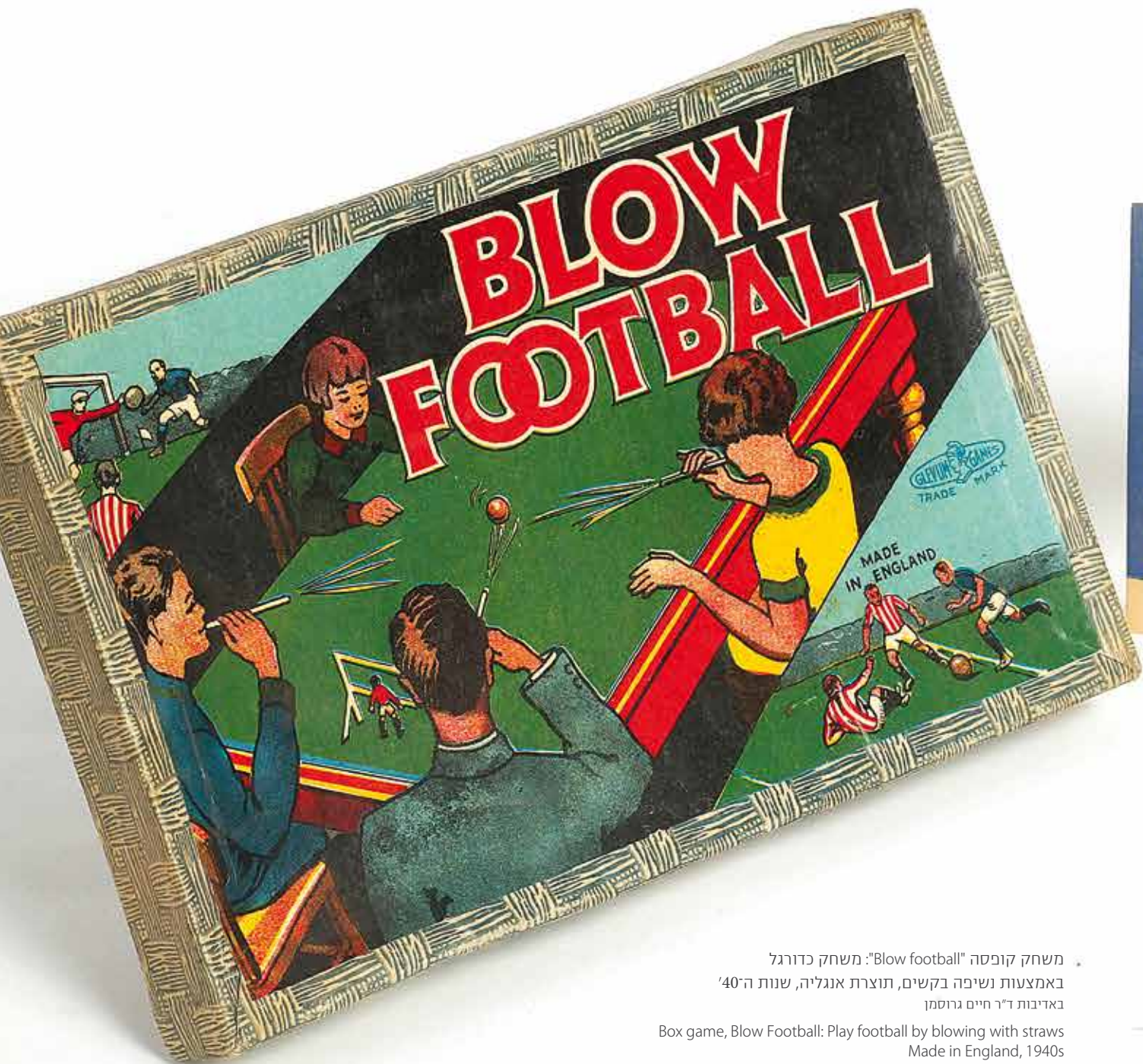
6. יחידת טנקים ירוקה...
 25. יחידת מטוסים ירוקה...
 35. יחידת אוניות ירוקה...
 45. יחידת טנקים ירוקה...
 48. יחידת מטוסים ירוקה...
 58. יחידת אוניות ירוקה...
 61. יחידת טנקים ירוקה...
 70. יחידת מטוסים ירוקה...
 79. יחידת אוניות ירוקה...
 89. יחידת טנקים ירוקה...
 94. יחידת מטוסים ירוקה...
 100. יחידת אוניות ירוקה...

משחק קופסה "מלחמה" - שנות ה'40 המוקדמות
 העתק מאוסף מיכל שחר. תחקיר - גדי כפיר, רמת השרון
 The War box game, early 1940s
 A copy from the collection of Michal Shachar. Research: Gadi Kfir

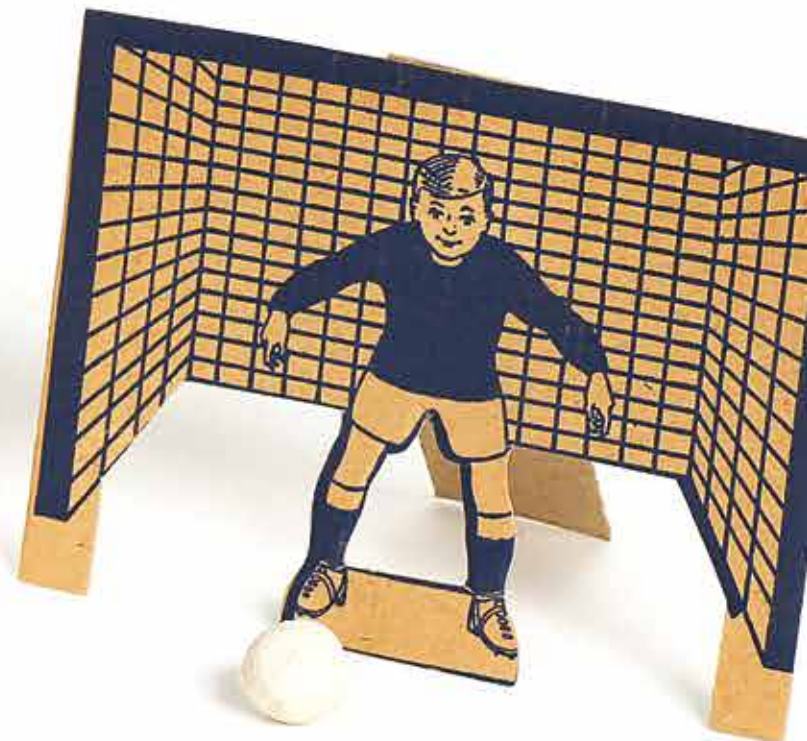

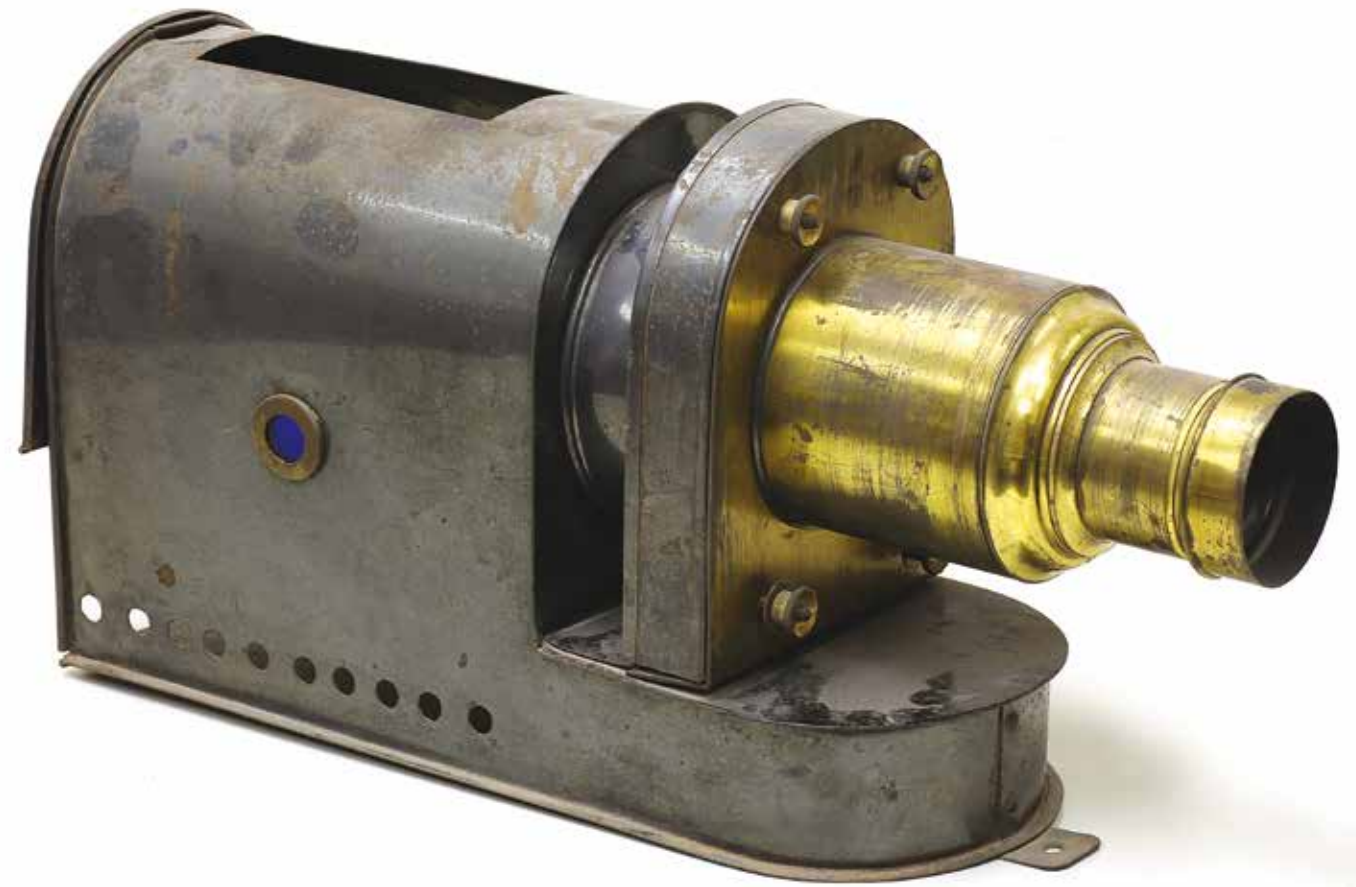
משחק קופסה "על המשמר" - שנות ה'40
 באדיבות אריה רייכמן
 Al HaMishmar box game, 1940s
 Courtesy of Arye Reichman

משחק קופסה "Blow football": משחק כדורגל
 באמצעות נשיפה בקשים, תוצרת אנגליה, שנות ה-40'
 באדיבות ד"ר חיים גרוסמן
 Box game, Blow Football: Play football by blowing with straws
 Made in England, 1940s
 Courtesy of Dr. Haim Grossman

פנס קסם תוצרת אנגליה להקרנת שקופיות ושקופיות, ראשית המאה ה-20?
 מאוצרות ארכיון העיר ירושלים - עיריית ירושלים
 באדיבות ארכיון עיריית ירושלים
 "Laterna magica" made in England for screening slides and slides, beginning of 20th century.
 From the resources of the Jerusalem Municipality Archives
 Courtesy of the Jerusalem Municipality Archives

מכונית עשויתת פח וכלי תחבורה עשוי עץ, שנות ה'40'
באדיבות ד"ר חיים גרוסמן
A tin car and wooden vehicles, 1940s
Courtesy of Dr. Haim Grossman

צעצוע "רקדנית", שנות ה'40
 וארבעה משחקי "קליעה למטרה" עגולים, שנות ה'30
 באדיבות ד"ר חיים גרוסמן

The Dancer toy, 1940s
 Four circular On Target games, 1930s
 Courtesy of Dr. Haim Grossman

קופסת נגינה מאויירת עשויה פח, שנות ה'40
 באדיבות ד"ר חיים גרוסמן
 Wooden spinning tops, 1940s
 Collection of the Isaac Kaplan Old Yishuv Court Museum

סביבוני עץ (פורפרות), שנות ה'40?
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש קפלן
 Illustrated music box made of tin, 1940s
 Courtesy of Dr. Haim Grossman

משחק הרכבה של צורות גאומטריות לגיל הרך, שנות ה־40'
 באדיבות ד"ר חיים גרוסמן.
 Geometric shapes game for young children, 1940s
 Courtesy of Dr. Haim Grossman

ספר "אמנות ואומנות בבית הספר", ספר הדרכה למורה לאומנות
 בנושא גזירה בנייר. הוצאת "אמנות", 1922
 באדיבות תמי טליסמן
 "Arts and Crafts in School," a manual for art teachers on paper-cuts
 Published by Omanut, 1922
 Courtesy of Tamar Talisman

משחק הקלפים הפופולרי "הדב השחור", הוצאת ברלוי, שנות ה'40
 ברשימות הציד לקייטנות ולמועדוניות שהוציאה לשכת הנוער במחלקת החינוך של הועד הלאומי, הופיע
 משחק זה בקביעות לצד "הספרן", דוקים, גולות, דמקה, ריצ'רץ' ו"טיול בארץ"
 באדיבות אריה רייכמן

The Black Bear, a popular card game produced by Barlevi, 1940s
 It was included in the list of equipment for summer camps and clubs of the youth division of
 the Education Department of the National Committee. Included in the list were the games: The
 Librarian, pick-up sticks, marbles, checkers and A Trip in the Land.
 Courtesy of Arye Reichman

רביעיות קלפים שנות ה'40
 מימין | צד צד - הוצאת פרייהן
 משמאל | גן צמחים, הוצאת ברלוי
 באדיבות אריה רייכמן

Quartet card games, 1940s
 From right | Tzad Tzad, produced by Freiheh
 From left | Vegetable Garden, produced by Barlevi
 Courtesy of Arye Reichman

"צד-צד"
 צד-צד הוא אחד המשחקים המעניינים ביותר ובה כרי
 לפתח את לטר הקשבו של הילד ואת כח החלטה.
 מערבבים את הקלפים יחד ומהלקים אותם בין
 בצד המספר בספר שיהיה כל אחד מניה את הקלפים לפניו
 ניתנת הפקודה "צד". בו ברנע של כל שתי הצדדים את קלפם השליון
 לקלפים המגולים של הילד המספר יראה קלף שיהיה לילד
 עליו להכריז: "צד". וחברו שלא הספיק לראות ראשונה
 יצטרך לקבל את כל הקלפים המגולים של המכריז.
 במקרה שהמכריז טעה עליו לקחת את כל הקלפים
 המגולים של חברו זה שהוא חשב בו ללא יסוד וכן נמשך
 המשחק הלאה כמקודם.
 מי שהצליח לזכות ללטר את כל קלפיו לאחרים.
 וכה במשך

משחק רביעיות "למך", שנות ה-40'
באדיבות אריה רייכמן
Lemach quartet game, 1940s
Courtesy of Arye Reichman

משחק רביעיות "הספרן", שנות ה־40'

באדיבות אריה רייכמן

The Librarian quartet game, 1940s

Courtesy of Arye Reichman

משחק רביעיות "אבות" שנות ה'40
 באדיבות אריה רייכמן
 The Fathers quartet game, 1940s
 Courtesy of Arye Reichman

משחק רביעיות "פנינים", שנות ה'40
 באדיבות אריה רייכמן
 The Pearls quartet game, 1940s
 Courtesy of Arye Reichman

Erquick
 ihn mit Wasser!
 in Durstnot!

הַשְׁקֵהוּ מַיִם:

And if he be thirsty
 give him water to drink!

Hungert
 dein Hasser,
 reiche ihm Brot!

רָעַב
 טִנְאָף הַאֲבִילָהוּ לֶחֶם

If thine enemy be hungry,
 give him bread to eat!

An
 ihr nimm Beispiel
 und werde klug!

דַּרְכֵיהָ וְחָכָם:

Consider her ways!
 and be wise!

Du
 Fauler,
 betrachte der Ameise Zug.

אֶל-דַּמְלָה
 עֵצֶל

Go to the ant,
 thou sluggard,

רַבֵּי יְהוּדָה הַנָּשִׂיא
 רַבֵּן זַמְלִיאֵל בְּנוֹ

א. אֵיזוֹ הָיָא דְרַבֵּי יְהוּדָה הַנָּשִׂיא
 לֹא תֵקַדִם - כָּל שְׂבִיבֵי
 תַּפְסָרוֹת וְנִשְׂיָאן מִקַּבְּ-אֵי
 רַבֵּי יְהוּדָה הַנָּשִׂיאן מִקַּבְּ-אֵי
 ג. יָקַח תַּלְמוּד חֻזְקָה עִם דְּרַבֵּי אֲרִיזִי.
 כֵּן גַּמְלִיאֵל מִקַּבְּ-אֵי
 ד. אֶל-תַּפְסָרוֹשׁ קִין הַצְּבוּרִי.
 הָלַל מִקַּבְּ-אֵי

רַבֵּי טַרְפוּז רַבֵּי עֲקִיבָא
 וְאַחֵרִים

כָּל-הָאוּמָר דָּבַר
 בְּשֵׁם אוּמְרוּ
 מִבֵּיא אֵלֶיהָ
 לְעוֹלָם

אָבוֹת

אֲמֵרוֹת
 מִשְׁחָק רַבֵּיעִיטָה

כָּל-הָאוּמָר דָּבַר
 בְּשֵׁם אוּמְרוּ
 מִבֵּיא אֵלֶיהָ
 לְעוֹלָם

בְּבֵית הַיְלֵדִים

מֵהַלְכַת לָהּ סְבָתָא

אַד הַזְמַן בְּלֵיל הַכַּסּוּף שֶׁל סְבָתָא פְּלֵה,
 רַק לְאַט הִיא הוֹלְקָה עוֹד אֶל בֵּית הַתְּפִלָּה.
 וְאוֹלָם מְאַשְׁרֵת הִיא, אִין כְּמוֹתָהּ,
 בִּי בְּאַרְץ הִיא פֹּה וְזוֹקֵה לְרְאוּתָהּ.

לְאַטָּה מֵהַלְכַת לָהּ סְבָתָא בְּרַחוּב
 וְאַתָּה בְּלֵיל מִשָּׂא שְׁנוּמִיָּה מְסַחֵב.
 עֲנֵן בְּקָר וְחֶסֶד רְקִיעַ כְּחֵל,
 לְדִים שְׂמֵחִים מְשֻׁמְקִים שֶׁם בְּחוּל.

"דבר לילדים", 1947
 באדיבות חגי מרום
 Davar for Children newspaper, 1947
 Courtesy of Hagi Marom

ספר "אמנות ואומנות בבית הספר", ספר הדרכה למורה
 לאומנות בנושא גזירה בנייר, הוצאת "אמנות", 1922
 באדיבות תמי טליסמן
 "Arts and Crafts in School," a manual for art teachers on
 paper-cuts, published by Omanut, 1922
 Courtesy of Tamar Talisman

אתלטיקה קלה (קפיצה והדיפת כדור ברזל)
מחזור - 34 הסוג

תמונה 21 - הדיפת כדור ברזל באחת המושבות - כפר הירוק. בשורת הרגלו הטוב ביותר במסלול מושב לכת.

תמונה 22 - אילן ציוני מהמועדון סגור. קפיצה גבוהה (מפניה צופים).

תמונה 23 - אילן ציוני מהמועדון סגור. קפיצה גבוהה (מפניה צופים).

תמונה 24 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 25 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 26 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 27 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 28 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 29 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 30 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 31 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 32 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 21 - הדיפת כדור ברזל באחת המושבות - כפר הירוק. בשורת הרגלו הטוב ביותר במסלול מושב לכת.

תמונה 22 - אילן ציוני מהמועדון סגור. קפיצה גבוהה (מפניה צופים).

תמונה 23 - אילן ציוני מהמועדון סגור. קפיצה גבוהה (מפניה צופים).

תמונה 24 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 25 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 26 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 27 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 28 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 29 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 30 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 31 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 32 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 18 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 19 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 20 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 21 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 22 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 23 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 24 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 25 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 26 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 27 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 28 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 29 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 30 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

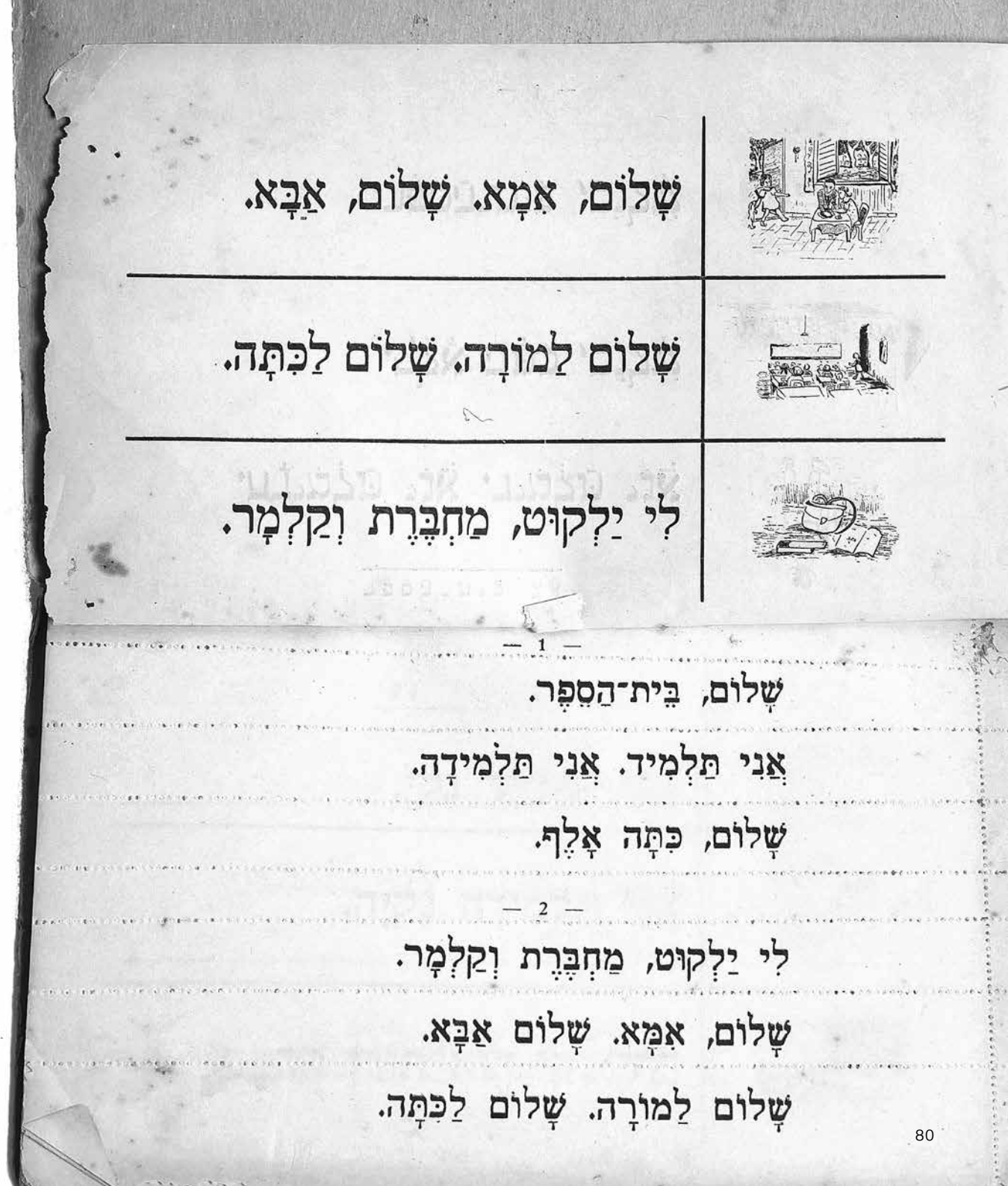
תמונה 31 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

תמונה 32 - סגור לויז. הדיפת כדור ברזל באחת המושבות של כפר הירוק.

אלבום הדבקה "משמר וספורט", שנות ה'40
באדיבות ד"ר חיים גרוסמן
Mishmar and Sports album for pasting, 1940s
Courtesy of Dr. Haim Grossman

חוברת "המתחיל", 1945, חוברת ללימוד הקריאה
 באדיבות | אריה רייכמן
 HaMatchil booklet, 1945, to learn reading
 Courtesy of Arye Reichman

שָׁלוֹם, אִמָּא. שָׁלוֹם, אָבִא.

שָׁלוֹם לַמּוֹרָה. שָׁלוֹם לַכֶּתֶה.

לִי יִלְקוּט, מִחֶבְרַת וְקִלְמָר.

— 1 —

שָׁלוֹם, בֵּית-הַסֵּפֶר.

אֲנִי תִלְמִיד. אֲנִי תִלְמִידָה.

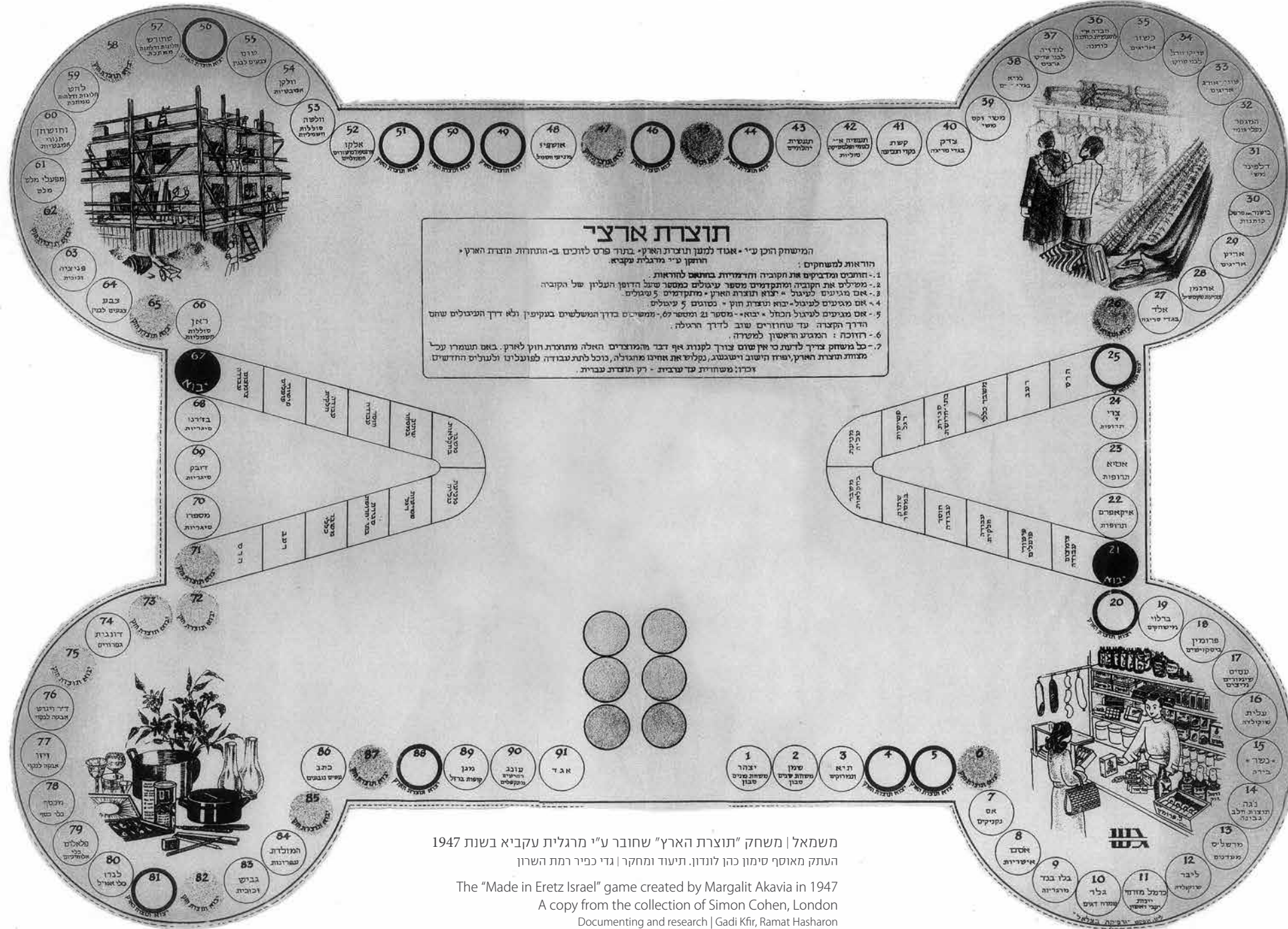
שָׁלוֹם, כֶּתֶה אֶלֶף.

— 2 —

לִי יִלְקוּט, מִחֶבְרַת וְקִלְמָר.

שָׁלוֹם, אִמָּא. שָׁלוֹם אָבִא.

שָׁלוֹם לַמּוֹרָה. שָׁלוֹם לַכֶּתֶה.

תוצרת ארצי
 המישחק הוכן ע"י - אגוד למען תוצרת הארץ - בתוך פרט לוחים - ב-התחנות תוצרת הארץ -
 והתקן ע"י מרגלית עקביא

- 1- החובשים ומדביקים את חקוביה והרמיות במוטם לחדאות.
- 2- משלילים את חקוביה ומתקדמים מספר עיגולים כמספר ששל הדופן העליון של חקוביה.
- 3- אם מגיעים לעיגול - יצוא תוצרת הארץ - מתקדמים 5 עיגולים.
- 4- אם מגיעים לעיגול - יבוא תוצרת חוץ - מסוגים 5 עיגולים.
- 5- אם מגיעים לעיגול החלל - יבוא - מספר 21 ומספר 61 - ממשיכים בדרך המשלשים בעקיפין ולא דרך העיגולים שהם הדרך הקצרה עד שחוזרים שוב לדרך הראשונה.
- 6- חוזרת: המגוע הראשון למשורה.
- 7- כל משחק אריך לרשת כי אין שום צורך לקנות אף דבר מהמזכרים האלה מתוצרת חוץ לארץ. באם תשמרו ע"כ מצוות תוצרת הארץ, יפוזר הישוב וישגשג, נקלוש את אחינו מחגולה, נוכל לטת עבודה, לפועלנו ולעולים החדשים זכרו: משחיות עד ערבות - רק תוצרת עברית.

שמאל | משחק "תוצרת הארץ" שחובר ע"י מרגלית עקביא בשנת 1947
 העתק מאוסף סימון כהן ולונדון. תיעוד ומחקר | גדי כפיר רמת השרון
 The "Made in Eretz Israel" game created by Margalit Akavia in 1947
 A copy from the collection of Simon Cohen, London
 Documenting and research | Gadi Kfir, Ramat Hasharon

מחברת שעל עטיפתה החיצונית מפורטת אידיאולוגיית "תוצרת הארץ", שנות ה-40 באדיבות ד"ר חיים גרוסקן.
 Notebook with cover detailing the ideology of "Made in Eretz Israel," 1940s
 Courtesy of Dr. Haim Grossman

מה עליך לדעת על שאלת תוצרת הארץ?

בקה כמי נרשית יש קנו?
 בקה פועלים עובדים בקה?
 קה ערך הסחורות, שהם מצרים?
 - למעלה מ-2000.
 - כ-50,000.
 - כ-40,000,000 לא"י בשנה.

כל המפעלים האלה ימשיכו ליצר, יתרחבו ויקלטו פועלים נוספים - אם יקנה כל אחד ואחד מאתנו את תוצרתם.

ואם נקנה מתוצרת חוץ - יסגרו כמי הנרשית שלנו פועלינו יהיו מקשרי עבודה, בקפנו יורם לחוץ לארץ במקום שיאשר בארצנו ויסיע בנקנה.

לכן דע:
 אם תקנה סחורות מתוצרת חוץ - תגרום להרס הישוב.
 אם תקנה סחורות רק מתוצרת הארץ - תעזרו בבנין מולדתנו.

חוברת "אייה הכדור", 1945
 באדיבות | ניר פלדמן
 The booklet: Where's the Ball?, 1940s
 Courtesy of Nir Feldman

"דבר השבוע", 1947
 Davar Hashavua newspaper, 1947

שרטוט מפת הארץ לאחר העליה | דמות החלוץ במרכז על רקע מפת הארץ, כאשר משני צדדיו סמל קרן היסוד והקק"ל המפות שורטטו במקור כקישוטים שניתלו על קירות המועדון. שורטט ע"י מלכה טרגון, מרכזת המועדון בעיר העתיקה צורף לדו"ח לוועדת גוגנהיימר 1944 באדיבות הארכיון הציוני המרכזי.

Sketch of Eretz Israel map following immigration. The pioneer character in center on background of the Land's map, flanked on both sides by Keren Hayesod and JNF symbols. These maps were originally decorations for the walls of the club. Drawn by Malka Taragan, the Old City club coordinator. Attached to the Gugenheimer playground report, 1944 Courtesy of the Central Zionist Archives

קרן היסוד - ישראלי
התנועה הציונית

למה יש לנו סימן. אנחנו אנחנו קרן היסוד
קרן היסוד (קרן היסוד) קרן היסוד

Handwritten Hebrew text at the top of the page, partially obscured by the map.

קרן היסוד - ישראלי

התנועה הציונית

Extensive handwritten Hebrew text surrounding the map, including a large block at the bottom right.

שרטוט מפת הארץ לפני העליה. שורטט ע"י מלכה טרגון, מרכזת המועדון בעיר העתיקה צורף לדו"ח למגרשי גוגנהיימר 1944, באדיבות הארכיון הציוני המרכזי
Sketch of Eretz Israel map prior to immigration. Drawn by Malka Taragan, the Old City club coordinator. Attached to the Gugenheimer playground report, 1944 Courtesy of the Central Zionist Archives

תאטרון במועדון
 למעלה מימין | פעילות יצירה במועדון הבנים,
 ראשית שנות ה־40'
 למעלה משמאל | תאטרון "היהודי הנווד"
 במועדון הבנים, ראשית שנות ה־40'
 למטה | תאטרון במועדון הבנים, קיץ 1940
 צילום | יהושע מרקוביץ. באדיבות משפחת מרקוביץ.

Theater in the club
 Top right | Crafts in the boys' club, beginning
 of 1940s
 Top left | "The Wandering Jew" theater in the
 boys' club
 Below | Theater in the boys' club, beginning
 of 1940s

Photographer | Yehoshua Markowitz
 Courtesy of the Markowitz family

Crafts in the club
 Top | stone chiseling, summer of 1940.
 Right | Fishermen village model. Note Israel flag. Crafts in the boys' club,
 beginning of 1940s
 Left | Crafts in the boys' club, beginning of 1940s
 Photographer | Yehoshua Markowitz
 Courtesy of the Markowitz family

פעילות יצירה במועדון
 למעלה | סיתות באבן, קיץ 1940?
 מימין | דגמי כפר דייגים, במרכז - דגל ישראל, יצירה במועדון
 הבנים, ראשית שנות ה־40'
 משמאל | יצירה במועדון הבנים, ראשית שנות ה־40'
 צילום | יהושע מרקוביץ. באדיבות משפחת מרקוביץ.

טיול לעטרות, 1946/7?
 באדיבות פנינה שרון (שושלב)
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש קפלן

A trip to Atarot, 1946/7?
 Courtesy of Pnina Sharon (Shushlev)
 Collection of the Isaac Kaplan Old Yishuv Court Museum

משמאל | סיור בהרי ירושלים? ראשית שנות ה־40'
 מימין | המדריך יוסף דמסט בחברת חניכיו, ראשית
 שנות ה־40'
 צילום | יהושע מרקוביץ. באדיבות משפחת מרקוביץ

Left | Trip in the Jerusalem Mountains,
 beginning of 1940s
 Right | Counselor Yosef Demest and his youth,
 beginning of 1940s
 Photographer | Yehoshua Markowitz
 Courtesy of the Markowitz family

טיולים בארץ
 בדוח "ות שכתבו הסטודנטים הסתבר
 שהם הקפידו לצאת עם חניכיהם
 לטייל בארץ, 1946/7?
 באדיבות פנינה שושלב (שרון)
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש קפלן

Trips in Eretz Israel
 According to the reports written by the
 students, they would go out with the youth
 on trips in the Land, 1946/7?
 Courtesy of Pnina Sharon (Shushlev)
 Collection of the Isaac Kaplan
 Old Yishuv Court Museum

ספורט במועדון
 יום ספורט, ראשית שנות ה'40
 צילום | יהושע מרקוביץ, באדיבות משפחת מרקוביץ
Sports in the club
 Sports day, beginning of 1940s
 Photographer | Yehoshua Markowitz
 Courtesy of the Markowitz family

יום ספורט, ראשית שנות ה'40
 צילום | יהושע מרקוביץ. באדיבות משפחת מרקוביץ
 Sports day, beginning of 1940s
 Photographer | Yehoshua Markowitz
 Courtesy of the Markowitz family

למעלה | קייטנה, קיץ, 1940
 למטה מימין | מחנה קיץ, ראשית שנות ה־40'
 משמאל | אברהם אזולאי עם החניכים
 הצעירים, ראשית שנות ה־40'
 צילום | יהושע מרקוביץ. באדיבות משפחת מרקוביץ

Top, summer camp, 1940
 Below right | summer camp, beginning of 1940s
 Below left | Avraham Azulai with youth,
 beginning of 1940s
 Photographer | Yehoshua Markowitz
 Courtesy of the Markowitz family

